

Маматкул ЖҰРАЕВ

**ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК
АСОСЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ
ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
МАДАНИЯТ ИНСТИТУТА**

Маматкул ЖЎРАЕВ

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

5810500 - «Халқ ижодиёти» таълим йўналишининг «Фольклор-
этнографик жамоалари ташкилотчиси» соҳаси учун ўқув қўланмаси

Тошкент - 2008

СЎЗБОШИ

Ла «ч Гм Р ў кув к ў лланма ч АбДУиа Кодирий номидаги Тошкмп
ч "Гя" Г, ~ ш, мий ~ — ч *

«26» декабрь 2006 йил 4-сонли мажлис баёни

"Фольклоршунослик асослари" ўқув қўлланмаси ўзбек фольклоршунослигининг шаклланиш тарихи, асосий тараққиёт йўналишлари ва ривожланиш босқичлари, етакчи илмий мактабларнинг назарий мезонлари, халқ бадий ижодиётини ўрганишнинг аҳамияти ва моҳияти, фольклор жанрларини тадқиқ этиш борасида эришилган асосий натижалар таҳлили асосида талабаларга фольклоршуносликнинг илмий тамойиллари хусусида чуқур билим беради.

Мазкур ўқув қўлланмаси Абдулла Кодирий номидаги Тошкент давлат маданият институтининг "Халқ бадий ижодиёти" факультети "Фольклор-этнографик жамоаларга раҳбарлик" мутахассислиги бўйича тахсил олаётган талабалар

Масъул муҳаррир:

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси, профессор

Саодат ЙЎЛДОШЕВА

Такризчилар:

филология фанлари доктори Асқар МУСАҚУЛОВ

филология фанлари номзоди Нозим ҚОСИМОВ,

© Республика методика ва
ахборот маркази, 2008.

Ўзбек фольклоршунослиги кўп тармоқли фан йўналиши бўлиб, ҳозирги кунда унинг эпосшунослик, эртақшунослик, кўшиқшунослик, мусика фольклоршунослиги каби бир қатор фундаментал тадқиқот йўналишларига эга. Шунингдек, ҳозирга қадар мифология ва қадимги давр фольклори, ўзбек фольклорининг тарихий тараққиёти, маросим фольклори, болалар фольклори, халқ лирикаси, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати, ўзбек фольклорининг эпик жанрлар тизими, халқ достончилиги, достончилик мактаблари ва уларнинг эпик аъёнлари, туркий халқлар фольклорининг ўзаро алоқалари ва фольклорда жанрлараро муносабатлар, оғзаки театр ва халқ томоша санъати, халқ мусикаси ва аъёнавий рақс санъатини ўрганишга доир қатор тадқиқотлар силсиласи юзага келган.

Ўзбек фольклоршунослари халқ оғзаки бадий ижоди асарларини тўплаш ва тадқиқ этиш билан шугулланибгина қолмасдан, фольклор намуналарини нашр қилиш борасида ҳам салмоқли натижаларга эришдилар. "Ўзбек халқ достонлари" силсиласида нашр этилган қатор эпик асарлар, "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдлигининг қирққа яқин томлари чоп этирилганлиги, шунингдек, ўзбек халқ мақолларининг икки жилдлик академик наشري, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган кўплаб алоҳида нашрлар бунинг яқин дилидир. Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин бошқа фанлар қатори ўзбек фольклоршунослиги фани ҳам ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. "Алпомиш" достони яратилганлигининг 1000 йиллиги кенг тантана қилиниши халқ оғзаки бадий ижодиётини тадқиқ ва тарғиб этиш борасида мислсиз катта имкониятларга йўл очиб берди. Натижада ўзбек фольклоршунослари "Алпомиш" достони Фозил Йўлдош ўғли вариантнинг илмий-академик нашини, шунингдек, Бекмурод Жўрабой ўғли, Пўлкан шоир, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғлидан ёзиб олинган вариантларини нашрга тайёрлаб, чоп этирдилар. Фольклоршунослик тарихида биринчи марта "Гўрўгли" туркумига қирувчи достонларнинг Раҳматулла Юсуф ўғлидан ёзиб олинган барча намуналари тўла ҳолида нашр этирилди. Бундан ташқари, ўзбек халқ мақоллари, маросим кўшиқлари, афсона ва ривоятлардан тузилган мажмуалар ўқувчилар қўлига етиб борди.

Ўзбек фольклоршунослиги халқ ижоди асарларини илмий тадқиқ этиш борасида ҳам жиддий ютуқларга эришди. Халқ эпосининг ўзига хос табиати, эпик сюжетлар генезиси, мотивлар поэтикаси, образлар силсиласи хусусида янгидан-янги тадқиқотлар юзага келди. Маросим фольклорининг жанрлар таркиби, ҳудудий-локал хусусиятлари, келин салом, ёр-ёр, лапар, ўлан, олқиш каби жанрларнинг тарихий асослари ва бадийига доир илмий тадқиқотлар яратилди. Ўзбек мифологиясининг генетик илдизлари ва фольклор асарларидаги бадий вазифалари, ўзбек халқ оғзаки бадий ижодиётидаги мифологик персонажлар, "Авесто" ва ўзбек фольклори, миф ва фольклор муносабати, ўзбек мумтоз адабиётида фольклоризмлар, фольклорнинг ҳозирги адабий жараёндаги ўрни, ҳозирги тарихий-фольклорий жараён изчил ўрганилаётганлиги фольклоршуносликни янги босқичга кўтарди.

Бугунги кунда олий ўқув юртларида фольклоршуносликнинг алоҳида ўқув предмети сифатида ўқитилаётганлиги ҳам халқ оғзаки бадий ижодиётининг маънавий-маданий тараққиётда гоят муҳим ўрин тутишини кўрсатади. Хусусан,

Абдулла Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институтининг "Халқ бадий ижодиёти" факультета "Фольклор-этнографик жамоаларга раҳбарлик мутахассислиги бўйича тахсил олаётган талабалар "Фольклоршунослик асослари" фани орқали ўзбек олимларининг халқ оғзаки бадий ижоди асарларини ўрганиш борасида эришган энг янги илмий-назарий ютуқларида бахраманд бўладилар.

"Фольклоршунослик асослари" фанининг асосий мақсади ва вазифалари бу фаннинг ўзига хос илмий мезонлари ва критерийларини кўрсатиш, фольклоршуносликдаги асосий илмий методлар ва илмий мактаблар, ҳозирги кунга қадар эришилган асосий натижалар, ўзбек фольклорный мустақиллик даврида ўрганишнинг янги таъмиллари ва бу фаннинг истиқболлари ҳақида чуқур билим беришдан иборатдир.

"Фольклоршунослик асослари" фани - ўзбек фольклоршунослигининг шаклланиш тарихи, асосий тараққиёт йўналишлари ва ривожланиш босқичлари, етакчи илмий мактабларнинг назарий мезонлари, халқ бадий ижодиётини ўрганишнинг аҳамияти ва моҳияти, фольклор жанрларини тадқиқ этиш борасида эришилган асосий натижалар тахлили асосида талабалар фольклоршуносликнинг илмий таъмиллари ҳусусида чуқур билим беради.

Ўзига хос тараққиёт йўли ва қисқа вақт ичида эришган оламшумул ютуқлари билан жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаган мамлакатимизнинг ойдин истиқболи илм-фаннинг энг янги натижаларини пухта ўзлаштирган юқори малакали кадрлар фаолияти билан бевоситча боғлиқдир. Шунинг учун ҳам "Фольклоршуносликка кириш" номли мазкур ўқув қўлланмасида ўзбек фольклоршунослиги фанининг илмий-назарий йўналишлари, фольклоршунослик тарихи, фольклорни ўрганиш борасида хозирга қадар эришилган асосий натижалар, назарий ва амалий фольклоршуносликнинг ўзига хос хусусиятлари билан бир қаторда дунё фольклоршунослигининг тараққиёти билан бевосита боғлиқ бўлган етакчи илмий мактаблар ва уларнинг асосий назариялари, фольклорни ўрганишни турли хил метод ва усуллари, фольклоршунослик ва унга ёндаш фанларнинг ўзаро муносабати тўғрисида ҳам муфассал маълумот берилади. Чунки бўлажак фольклоршунос, яъни ўзбек халқ оғзаки бадий ижодини ўрганувчи мутахассис; фольклоршунослик тарихида "фин мактаби", "мифологик мактаб", "тарихин мактаб", "антропологик мактаб", "ритуал-мифологик мактаб" каби номлар билан аталган илмий мактабларнинг изланишлари ва улар томонидан яратилган илмий-назарий концепцияларнинг халқ ижодини тадқиқ этишдаги аҳамиятини яхши билиши, уларнинг филологик тадқиқотлар тизимида тутган ўрнига тўғри баҳо бера билиши лозим.

"Фольклоршуносликка кириш" номли қўлланма шу йўналишда мамлакатимизда яратилган илм ўқув қўлланмаси бўлганлиги учун унда муайян камчиликлар, етишмовчиликлар бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам мутахассислар мазкур қўлланма тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлими ҳамда А.Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институти "Халқ ижодиёти" кафедрасига юбориш орқали қўлланмани янада мукамаллаштиришга ўз хиссаларини қўшадилар деб умид қиламиз.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК МАКТАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ НАЗАРИЯЛАРИ

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА «МИФОЛОГИК МАКТАБ» НАЗАРИЯСИ

Мифологик мактаб - дунё фольклоршунослигидаги кенг тарқалган илмий йўналишлардан бири. Бу мактаб вакиллари мифология, мифик образ, мифологик сюжет ва мотивлар фольклорнинг заминини ташкил этади деб ҳисоблайдилар.

Маълумки, миф қадимги одамнинг борлиқ олам ҳақидаги ибтидоий тасавурлари мажмуи бўлиб, коинотнинг яратилиши, инсон, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг вужудга келиши, самовий жисмларнинг пайдо бўлиши, табиий ҳодисаларнинг сабаблари ва моҳияти, афсонавий қахрамонлар, маъбудлар ва илоҳлар тўғрисидаги эътиқодий қарашларни ўз ичига олган. Ҳали ўзини табиатдан ажратиб олмаган қадимги одам ўз атрофидаги моддий мавжудликнинг пайдо бўлиш сабабларини мифологик тасавурлар воситасида изоҳлашга, тушунтиришга ҳаракат қилган. Миф қадимги одамнинг воқеликка бўлган онгсиз хиссий муносабати ифодаси билиб, табиат ва жамият ҳаётининг турли қирралари моҳиятини тушунтирувчи энг қадимги тасавурлар силсиласидир. Мифологик тасавурлар муайян воқелик моҳиятини ҳаёлий уйдирма воситасида изоҳласа-да, миф яратилган ва оммалашган жойида ўз ижодкори ва ижрочилари томонидан ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалар баёни сифатада қабул қилинган.

Қадимги одамнинг табиатни тушуниши ва воқеликни идрок этиши гоёта мураккаб тафаккур ҳодисаси ҳисобланади. Аждодларимиз ўзини ўраб олган моддий оламнинг сир-асрорларини тушунишга, табиий ҳодисаларнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилар экан, бутун борлиқни бор бўй-басти билан қабул қилган. Моддий оламдаги воқеликни идрок этишда образлилик ва поэтик рамзлардан фойдаланиш эса бадий ижодга хос белги бўлиб, воқеликка онгли хиссий муносабат билдиришга асосланади. Дунёдаги моддий мавжудликнинг пайдо бўлиши, муайян табиий ҳодисаларнинг рўй бериш сабаблари, табиат ва инсон муносабати масалалари қадимги одам онгида асотирий тарзда талкин қилинган. Олам ҳақидаги ана шу энг қадимги эътиқодий қарашлар асосида дастлабки мифологик тасавурлар тизими келиб чиққан. Миф - қадимги одамнинг воқеликка бўлган онгсиз хиссий муносабати ифодасидир.

Мифологик тасавурлар оламнинг яратилиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг юзага келиши, одамзотнинг пайдо бўлишини ҳаёлий уйдирма воситасида изоҳласа-да, миф ўз ижодкори ва ижрочилари томонидан ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалар баёни сифатида баҳоланган. М.И.Стеблин-Каменскийнинг таъкидлашича, "миф - бу муайян воқелик баёни бўлиб, унда ҳикоя қилинган мавзу нечоғлиқ уйдирма бўлмасин, яратилган ва яшаб келган жойида у ҳамиша ҳақиқат, реал воқелик ифодаси сифатида қабул қилинган. Албатта, мифни ўрганидан тадқиқотчи ундаги уйдирмага ишонмайди.

Шунинг учун ҳам миф бугунги кунда ҳаққоний ҳаётий воқелик ифодаси сифатида англашилмайди. Шу тарих тадқиқотчининг миф ҳақидаги ўз тасавури, яъни "миф - бу уйдирмадир" деган қараш юзага келади. Яратилган ва оммалашган жойида миф аслида реал воқелик талқини деб тушунилган".¹

Утмишда яшаган аждодларимизнинг олам ҳақидаги тасавурларини ўзида жамлаган, унинг дунёқарашини ифодалаган ва авлоддан-авлодга етказишга мўлжалланган мифларнинг оммалашшиш усуллари ҳам турлича бўлиб, асосан жонли оғзаки ижро орқали, яъни сўз воситасида ҳикоя қилиб берилган. Яъни миф - афсона жанрининг бадиий шакли асосида баён этилган.

Мифологик тасавурлар тизими ибтидоий удум ва маросимларнинг мағзини ташкил этувчи хатти-ҳаракатлардан иборат ритуал ўйинлар сифатида ҳам намойиш қилинган. Қадимги тасавурлар асосида яратилган осори атикалар ҳамда халқ ҳунармандчилиги буюмларидаги рамзий чизгиларда ҳам мифик сюжетлар акс эттирилган.

Аждодларимизнинг олам, табиат ҳодисалари ва ижтимоий ҳаёт хусусидаги қадимий фантастик тушунчаларини ўзида акс эттирган мифлар қуйидаги турларга бўлинади. 1) *ибтидо ҳақидаги мифлар* (оламнинг яратилиши ва срд ҳаётнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги мифлар); 2) *самовий мифлар* (осмон жисмлари ва табиат ҳодисаларининг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар); 3) *антропогеник мифлар* (ғайриоддий ҳислатга эга бўлган афсонавий паҳлавонлар ҳақидаги мифлар-масалан, Геракл, Гильгамеш, Одами Од, Хубби каби паҳлавонлар ҳақидаги мифлар); 4) *культ мифлари* (муайян эътиқодий инончлар билан боғлиқ мифлар, масалан, ҳосилдорлик култи, сув култи, ўсимлик култи, олов култи ҳақидаги мифлар); 5) *тотемистик мифлар* (уруғ-қабилаларнинг келиб чиқиши билан алоқадор мифлар; масалан, 92 ўзбек уруғларининг пайдо бўлиши ҳақидаги миф); 6) *календарь мифлар* (йил, ой, кун ҳисоби билан боғлиқ мифлар-масалан, аямажуз, аҳман-дахман, чилла, тўқсон ҳисоби билан боғлиқ мифлар); 7) *ўлиб-тирилувчи табиат култигири ҳақидаги мифлар* (масалан, Гифеуш ҳақидаги мифологик сюжетлар); 8) *анимистик мифлар* (жон тўғрисидаги мифологик тасавурлар); 9) *манье,тик мифлар* (аждодлар ҳомийлиги ҳақидаги мифлар); 10) *дуалистик мифлар* (эзгулик ва ёвузлик қучлари ўртасидаги қураш ҳақидаги асотирий қарашларни ўзида акс эттирган мифлар); 11) *эсхатологик мифлар* (оламнинг интшоши ҳақидаги мифлар-масалан, охир замон тўғрисидаги миф).

Инсоният тафаккури таракқиётининг илк босқичи сифатида муҳим амелий ахамият касб этган мифология ибтидоий маданиятнинг негизи, оламни идрок этишнинг қадимий воситаларидан бири, бадиий тафаккурнинг ибтидоси ҳисобланади. Мифологиянинг асосини қадимги одамнинг коинот, табиат, инсон, осмон жисмлари, нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар ташкил этади.

Мифологиянинг архаик қатлами қуёш, ой ва юлдузлар тўғрисидаги шамсий, қамарий ва страль мифлар, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги самовий мифлар, одамзотнинг яратилиши ҳақидаги антропогеник мифлар, қадимги эътиқодий қарашларни ўзида ифода этган тотемистик, анимистик ва культ мифларидан ташкил топган. Дехқончилик маданияти юксак даражада

ривожланган ҳудудларда эса табиий-иқлимий ўзгаришларнинг рамзий-метафорик талқинлари асосига қурилган таквимий (календарь) мифлар ва ўлиб-тирилувчи табиат култилари ҳақидаги мифлар кенг тарқалган. Хусусан, Осирис (қадимги Миср), Адонис (Финикия), Дионис (Юнонистон), Сиёвуш (Ўрта Осиё) ҳақидаги мифологик сюжетлар шу тарих юзага келган. Ўзининг илк таракқиёт босқичида энг содда ибтидоий инончлардангина иборат бўлган мифология инсоният тафаккурининг тажрижий ривожини давомидида олам, жамият ва табиат ҳақидаги асотирий сюжетлар, мифик образ ва тасавурлар силсиласини ўз ичига олган муқаммал тизимга айланган.

Ижтимоий онгинг анимизм, тотемизм, фетишизм каби қадимий шакллари мифология билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган. Ибтидоий дунёқараш тизими сифатида шаклланган мифология қадимги диний эътиқодларнинг илк қуртаклари, аждодларимизнинг фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари, олам ва одам ҳаётига доир энг содда тушунчалари, воқеликни онгсиз-ҳиссий англаш асосига қурилган рамзий-метафорик образлар, шунингдек, сўз санъати, маросимлар тизими ва мифологик тафаккурнинг турли хил шакллари ўз ичига қамраб олган. У қадимги одамнинг борлиқ оламни идрок этишга доир тасавур ва қарашларини ўзида жамлаган изчил тизим сифатида ибтидоий мафқуранинг етакчи гоёси бўлиб хизмат қилган. Мифология ибтидоий инсоннинг қарашларини ўзида мужассамлаштирган синкретик ҳодисадир. Шу боис, мифология фольклор, ёзма адабиёт, санъат ва маънавий қадриятларнинг шаклланиши учун замин вазифасини ўтаган.

Эзгулик қучларининг хаос-зулматни ўзига макон қилган ёвузликка қарши қурашини ўзида акс эттирган қадимги мифлар бадиий тафаккурнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Воқеликни эстетик категория сифатида идрок этиш ҳамда бадиий сўз воситасида талқин қилиш анъанаси келиб чиққач, қадимги мифларнинг асосий қисми сўз санъатининг турли жанрларига сингиб кетган. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётидаги кўплаб эпик сюжет ва анъанавий мотивларнинг генетик илдизлари бевосита мифик тасавурлар қатламига бориб тақалади. Мифлар "Авесто", "Илиада", "Рамаёна", "Шохнома", "Қалевала", "Алпомиш", "Аўбўғёё" каби буюк бадиий ёдгорликларнинг яратилишида ҳам салмоқли ўрин тутган.

Қадимги мифологик тасавурлар ва асотирий сюжетлар бадиий тафаккурнинг шаклланиши ва таракқиётида ўзига хос сарчашма вазифасини ўтаганлиги учун ҳам халқ оғзаки бадиий ижодиёти, ёзма адабиёт ва санъат асарларидаги мифологик негизга эга бўлган кўплаб асотирий персонажлар учрайди. Мифик тасавурлар асосида келиб чиққан бундай образлар халқ ҳаёли ва воқеликни фантастик талқин қилиш анъанасинининг мевасидир. Мифологик образлар муайян воқеа-ҳодисанинг жонлантирилган тимсолий ифодаси бўлиб, воқеликнинг моҳиятини метафорик, рамзий ва истиоравий ҳолатда ўзига қўчиради ва унинг шаклий тажассуми ҳисобланади.

Мифологик образлар ибтидоий бадиий уйдирма-фантазия маҳсули бўлиб, коинот, табиат ва жамиятдаги турли-туман ҳодисалар, қадимги одам тасавурида мавжуд бўлган ғайриоддий қучларнинг келиб чиқиш сабабларини изоҳдашга хизмат қилган. Бадиий тафаккур шакллангач, қадимги мифологиянинг таркибий қисми саналган асотирий образлар адабиёт ва санъатга қўчган. Ўзбек мумтоз адабиёти намоёндаларининг асарлари,

¹ Стеблин-Каменский М.И. Миф. - Л.: Наука, 1976. - С 4-5

"Алпомиш", "Кунтуғмиш", "Рустамхон" ҳамда "Гўрўғли" туркумига мансуб достонлар, ўзбек халқ афсоналари ва эртақларидаги мифологик образлар шулар жумласидандир. Фольклор ва ёзма адабиётдаги мифологик образлар бадрий талкиннинг тўлақонли чиқиши ҳамда поэтик тафаккурнинг кенг камровлигини кўрсатиш вазифасини бажаради.

Миф қадимги одамнинг ишонч-эътиқодлари, ўй-хаёллари, диъий қарашлари ва илк ижодий изланишларининг сўз воситасида ифода этилган кўринишларидан биридир. Мифни ибтидоий одам маънавий оламининг муашн эҳтиёжлари, яъни ўз дунёқарашини баён этиш зарурати юзага келтирган. Вокеликни бадий идрок этиш анъанасининг ибтидоси сифатида қалим замонларда шаклланган мифологик тасаввурлар тизими фольклордаги эпик жанрларнинг сюжет силсиласи ва образлар таркибининг юзага келишига асос бўлган. Демак, мифнинг мохияти, турлари, ўзига хос хусусиятлари, образлар тизими, мифологик сюжетларнинг эпик диффузияси ва фольклор асарлари таркибидаги поэтик вазибалари каби масалаларни ўрганиш мифшуносликнинг асосий йўналишларини ташкил этади.

Миф ҳақидаги дастлабки илмий талкинлар жаҳон маданияти тарихининг антик давридаёқ юзага кела бошлаган эди.¹ Хусусан, Пифагор таълимотига кўра, миф - табиатни фалсафий-аллегорик англаш ифодасидир. Милоддан бурунги III асрда яшаган юнон файласуфи Эвгемер мифологик персонажларни ўтмишда яшаган тарихий шахсларнинг илохийлаштирилган образи деб ҳисоблаган. Платон эса мифни вокеликнинг фалсафий-рамзий талқини деб баҳолаган.

XI асрда яшаган буюқ тилшунос олим Махмуд Кошгарийнинг "Девону луготит турк" асаридаги миф тушунчаси "*caae*" сўзи билан ифодалан. Бу ўз қадимги туркийлар тилида "хабар", "мақол", "қисса", "хикоя", "сўз", "нугк" маъноларини англаган ("Девон", I, 122; III, 168). Ана шу лисоний далитга асосланган фольклоршунос Т.Ҳайдаровнинг ёзишича, "сав атамаси уч хусусиятига кўра юнонча миф атамасига мое кела олади: биринчидан, атаманинг қўланиш даврининг қадимийлиги; иккинчидан, ифодаланаётган тушунча ва тасаввурларнинг умумлашма хусусиятига эга эканлиги, ва ниҳоят, учинчидан, ифодаланаётган маъноларнинг синкретиклиги. Бу ҳолат турлий халқларда ҳам ижтимоий тараккиётнинг маълум бир босқичида умумбашар халқларига хос бўлган ва айни пайтда мустақил ривожланган ижод тури - "СІВ" (миф) ва "савчилик" (мифологик ижод тури) табиий-ижтимоий ҳодиса сифатида мавжуд эканлигини таъкидлайди"².

Мифологик тасаввурларни инсоният томонидан яратилган улкан маънавий қадриятлар тизими тарзида талқин қилиш анъанаси ХУП-ХУП асрларда юзага келди. Француз маърифатпарварларидан бири, файласуф Б.Фонтенель (1657-1757) мифларни қадимги одамлар тафаккурининг маҳсули сифатида баҳоляди ва инсоният тараккиётининг "болалик даври"га хос бўлган мифларни таҳдид қилишга тарихий нуктаи назардан ёндашди. Мифологияни тадқиқ этишда биринчи марта қиссий методни қўллаган Б.Фонтенель антик мифларни қадинги

¹ Бу ҳақда кенгрок маълумот олиш учун қаранг: Мелетинский Е.М. Мифология // Мифы народов мира. Т. I. - М.: 1982. - С. 16-17.

Ҳайдаров Т. "Гўрўғли" ва мифология синкретизми. Филол. фанлари номз. дкс. автореф. - Тошкент, 1993, 10-бет.

ҳинд асотирлари билан қиёслаб ўрганиш асносида жаҳоннинг турли халқлари мифлари орасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқлашга ҳаракат қилган.¹ Мифларни қиёсий ўрганиш тажрибаси Ж.Лафитонинг Шимолий Америкада истикомат қилувчи ҳинду қабилаларининг миф ва маросимларини бошқа қадимги қавмлар фольклори билан таққослаш таҳдид қилишга бағишланган асарларида ҳам қўлланилган.²

Миф мохиятини англаш ва унинг фалсафий мохиятини ойдинлаштиришда ХУП асрда яшаган италиялик олим Ж.Вико (1668-1744)нинг мифларни "поэтик нутқ"нинг архаик шакли сифатида талқин қилишга асосланган назарияси, шунингдек, "ибтидоий идеология синкретизми", "мифнинг поэтик табиати", "миф - илохий поэзия эканлиги" ҳақидаги илмий қарашлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг фикрича, инсоният ўз тараккиётининг энг қуйи қатламида имо-ишоралар, белги-ифодалар, рамзлар воситасида ўз фикрини баён қилган. Ўз мохиятига кўра бу "тил" шакли образли, метафорик, яъни поэтик нутқ табиатида эга эди. Мифни талқин қилишнинг бу ўзига хос назарияси кейинчалик мифшунос М.Мюллернинг "мифларни лингвистик талқин қилиш концепцияси" юзага келишига асос бўлди.

XIX асрда яшаб, ижод қилган немис олимлари И.Г.Гердер (1744-1803), А.Б.Шлегель (1767-1845), Ф.Шлегель (1772-1929) асарларида мифология "қадимги аждодлар томонидан яратилган поэтик қадрият", "халқ донишмандлиги намунаси", "диний эътиқоднинг илк шакли", "қадимги одамларнинг борликни рамз ва тимсоллар воситасида англашининг натижаси" тарзида талқин қилинган. Немис файласуфи И.Г.Гердер мифлардаги "бадийлик ва миллий ўзига хослик"ни қайд қилган бўлса, Ф.Шлегель "миф тили", яъни рамз ва тимсоллар назарияси гоёсини илгари сурган. Унинг "мифологияни инсоният руҳиятининг туб-тубидан, энг чуқур қатламларидан чиқариб олмоқ керак, ана шунда у ҳар қандай санъат асаридан гўзалроқ эканлигига амин бўласиз. Чунки санъатнинг барча турларини ўзида мужассам этган миф шеъриятнинг илк боқий сарчашмасидир" деган сўзлари қадимги мифларнинг синкретик характери ва бадий тафаккур тараккиётини тутган ўрнини баҳолашда муҳим назарий аҳамият касб этади.

Мифни "ҳар қандай санъатнинг илк манбаи" сифатида талқин қилиш романтизм даврининг йирик файласуфи Ф.Шеллинг (XIX аср) эстетикасининг ҳам асосини ташкил этган. Ўзининг "Санъат фалсафаси" номли асарида мифологияни "эстетик феномен" сифатида таҳдид қилган Ф.Шеллинг таълимотига "илохий табиат ҳодисапарини ҳаёлий ўйдирма, фантазия ва рамзлар воситасида "илохий англаш" маҳсулидир.

Хуллас, Ф.Шеллинг ва А.Шлегельнинг мифик тафаккур фалсафаси ҳамда мифнинг эстетик мохияти хусусидаги назарий қарашлари, шунингдек, Л.Арним ва К.Брентано ҳамкорлигида яратилган "Боланинг ғаройиб шох" номли тадқиқот, "ГейДельберг романтиклар тўғараги"нинг аъзоси И.И.Гёррес(1776-1884)нинг "Мифлар тарихи" асари ва бошқа олимларнинг қадимги мифларни

¹ Фонтенель Б. О происхождении мифов // Рассуждения о религии, природе и разуме. - М.: 1979. - С.183-194.

² Мелетинский Е.М. Мифология...С.16.

³ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.-С.212-213.

ўрганиш асосида чикарган хулосалари XIX асрнинг биринчи ярмида Европа фольклоршунослигида "Мифологик мактаб"нинг шаклланиши учун асос бўлди.

"Мифологик мактаб"нинг юзага келиши ва фольклоршуносликнинг ўзлга хос илмий йўналишига айланишида ака-ука Вильгелм ва Яков Гриммларнинг хизматлари катта бўлди. Уларнинг фольклористик тадқиқотида халқ оғзлик бадиий ижодиётининг кадимий асослари, айниқса, мифология масаллари муҳим ўрин тутган. 1835 йилда Я.Гриммнинг "Немис мифологияси" номли асари босилиб чиқди. "Эдда" ва "Нибелунги" эпослари тахлилга бағишланган бу китобда муаллиф ўрта аср солномалари, авлиёларнинг маноқибларидан тортиб кўхна тасаввур ва эътиқодларнинг фольклор асарларида, халқ урф-одатлари ва маросимлари, расм-русум ва одатларида сақланиб қолган қолдиқ ҳолдаги кўринишларига барики қиёсий тахдил қилиш орқали кадимки герман мифларининг илдизларини аниқлашга ҳаракат қилган. Я.Гримм кадимки тасаввурларнинг халқ оғзлик ижодининг мақол, матал, қўшиқ, топишмоқ, афсона каби жанрларида сақланиб қолган излари германларнинг кадимки тасаввурлари ва эътиқодий қарашлари тизими қандай бўлганлигини аниқлашга ўзига хос калит ролини ўтайди деб ҳисоблайди. У ёки бу мифик тасаввурнинг кадимийлик даражасини ошириб кўрсатишга уриниш, афсона, эртақ, топишмоқ таркибидаги мифологизмларни "кадимки тасаввурлар қолдиғи" сифатида талқин қилишда фольклор жанрларининг шаклланиш жараёнига; юс тарихийлик принципи ҳисобга олмаслик ҳамда қиёсланаётган ҳодисаларни/шг зоҳирий мутаносиблигига берилиб кетиш каби камчиликларидан қатъий на сар Я.Гриммнинг бу асари фольклоршуносликда катта шухрат қозонди.

Я.Гримм томонидан қўлланилган қиёсий мифшунослик методи жуда кагта ҳажмдаги фактик материални ягона илмий мақсад йўлида илмий тавсифлаиға имкон берган. Бу асар фактик материалга гоят бойлиги, методологик асосининг ўз даврига нисбатан янгилиги, миф талқинига дойр барча илмий қарашлар қаймоғини ўзида мужассамлаштирганлиги, герман мифларининг тизимий тахлилга бағишланганлиги туфайли унинг муаллифи Яков Гриммнинг илмий концепцияси фольклоршуносликда "мифологик назария" "мифологик мактаб назарияси" деб эътироф этилди. Шу тарика фольклоршунослик фани тарихида "мифологик мактаб" атамаси пайдо бўлди.

"Мифологик мактаб" жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари фольклоршунослигида кенг қўламда ривожланди. Бу борада, айниқса, Германия (А.Кун, В.Шварц, В.Манхардт), Англия (М.Мюллер, Ж.Кокс), Италия (А. Де Губернатис), Франция (М.Бреаль), Швейцария (А.Пикте), Россия (А.Н.Афанасьев, Ф.И.Буслаев, О.Ф.Миллер), Америка (Э.Чемберс, Г.Маррей, Ж.Харрисон, Ж.Уэстон, Ф.Корнфорд)да олиб борилган илмий тадқиқотлар "мифологик мактаб" назариясини такомиллаштиришга катта ҳисса қўшди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан "мифологик мактаб" бир негга йўналишларда тараккий эта бошлади. Шулардан бири "мифнинг илк моҳиятини лингвистик тахдил воситасида реконструкция қилиш" ёки "этимологик йўналиш" деб аталди. А.Кун, В.Шварц, В.Манхардт, М.Мюллер, Ф.И.Буслаев, А.Н.Афанасьев, А.А.Потебня каби олимлар хинд-европа тиллари материяли асосида кенг қўламда қиёсий-лисоний ва этимологик тахдил воситасида кадимки хинд-европа мифологиясининг архаик қатламни реконструкциялаиға бағишланган асарлар яратдилар.

Тўғри, мифни кадимки одам томонидан ижод қилинган "лисоний ҳодиса" сифатида баҳолаш аънанаси ХУШ асрдаёқ мавжуд бўлган. Масалан, мифни "лисоний белги" деб билган Ж.Виконинг фикрича, барча мифлар куёшнинг чиқиши ва ботиши, нур ва зулмат билан боғлиқ. "Кадимки халқлар мифологияси ва символикаси" китобининг муаллифи Ф.Крейцернинг ёзишича, "илк диний эътиқод табиатни жонлантиришдан келиб чиққан, шу боис тилдаги айрим рамзий тимсолларнинг моҳияти ҳам шу билан изоҳланади".

Мифшуносликдаги "лингвистик тахдил" методикасини чуқур ўзлаштирган А.Кун (1812-1881) ўзининг "Олов ва илоҳий шарбатнинг келтирилиши" (1859) асарида "этимологик йўналиш"нинг асосий назарий қарашлари ва методикасини ёритиб берди. Прометей ҳақидаги юнон мифини тахдил қилган тадқиқотчи мазкур асотир қаҳрамони номининг келиб чиқишини кадимки санскрит тилидаги "gramathyas" - "пармаловчи" маъносини билдирувчи сўзга боғлайди. Бу лингвофольклористик хулоса қанчалик баҳсли бўлишидан қатъий назар, мифонимларни тадқиқ этиш борасидаги дадил қадам ҳисобланади.

А.Кун ўзининг 1873 йилда нашр этилган "Мифларнинг шаклланиш босқичлари" номли асарида мифларни палеолингвистик аспектда ўрганиш борасидаги изланишларини давом эттирди. У "кўпгина мифлар момақалдирик, чакмоқ, ёмғир, шамол, булут каби табиат ҳодисаларининг илоҳийлаштирилиши натижасида юзага келган" деган қарашни илгари суриш орқали "мифологик мактаб" тарихида "метеорогик назария" деб ном олган илмий концепцияни яратди.

Мифларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ "лингвистик концепция" тарафдорларидан яна бири М.Мюллер (1823-1900) ҳам А.Кун назариясини қўллаб-қувватлади. Асосан, санскрит ва кадимки юнон тилларини қиёсий тадқиқ этиш билан шугулланган бу олим ўз методикасини мифологияга ҳам тадқиқ этди ва фольклоршуносликдаги "қиёсий мифшунослик" йўналишини бошлаб берди. Унинг "Қиёсий мифология бўйича тажрибалар" (1856) номли асарида этимологик асоси хинд-европа бобо тилидаги ўзак лексемаларга бориб такаладиган мифонимлар тахдил қилинган. У мифларнинг кадим ришталарини анимизм, магик ритуаллар ёки тотемизм билан эмас, ибтидоий тил қурилишидан излади. Унинг фикрича, мифологиянинг юзага келишига кадимки одамлар дунёқараш ва интеллектининг соддалиги эмас, балки ибтидоий тилнинг ўзига хос табиати асос бўлган. Ибтидоий одам тилида нарса-ҳодисаларни ифодаловчи сўзларнинг кўплаб синонимлари мавжуд бўлган ва даврлар утиши билан ана шундай синонимлардан баъзиларининг асл маъноси унутилган. Архаик тилга мансуб сўзларнинг кейинги авлодлар учун тушунарсиз бўлиб қоллиши, яъни семасиологик ўзгаришлар (М.Мюллер таъбири билан айтганда, "тилнинг касаллиги") эса мифларнинг келиб чиқиши учун замин ҳозирлаган.

Палеолингвистика ва қиёсий филология методларидан унумли фойдаланган М.Мюллер мифлар моҳиятини осмон ёриткичларининг илоҳийлаштирилиши аънанаси билан боғлаб талқин қилиш асосида кадимки мифологияни реконструкция қилишга интилди. Натижада "мифологик мактаб" тарихида "соляр назария", яъни "шамсий назария" деб номланган назарий қараш юзага келди.

Бу йўналиш тарафдорлари мифни табиат ходисалари ҳақидаги қадимги тасаввурлар мажмуи деб тушунадилар. Баъзан "астраль-мифологик назария" деб ҳам юритиладиган бу илмий қарашга *кўра*, қадимги одамнинг табиат ҳақидаги ибтидоий эътиқодий инончлари дастлабки мифологик тасаввурлар тизимининг асосини ташкил этган.

"Метеорологик назария"ни Шимолий Германия аҳолисининг афсона, эртақ, урф-одат ва тасаввурларини тадқиқ этиш асносида ривожлантирган этнограф ва фольклоршунос В.Шварц (1821-1899) "мифологик мактаб" тарихида "демонологик назария" номи билан юритиладиган концепцияни асослаб берди. У "Мифологиянинг келиб чиқиши" (1849) асарида Ёвуз кучлар билан боғлиқ халқ қарашлари ва ирим-сиримларга алоқадор асотарларни В.Шварц "қуйи мифология" ("низшая мифология") деб атади ва бу агама фольклоршунослик амалиётидан жой олди.

"Мифологик мактаб"нинг назарий қарашлари рус олимлари Ф.И.Буслаевнинг "Рус халқ оғзаки ижоди ва санъати тарихидан очерклар" (1861), А.Н.Афанасьевнинг "Славянларнинг табиат билан боғлиқ поэтик қарашлари" (1866-69), В.Н.Пипиннинг "Рус халқ эртақлари" (1865), А.Н.Велеловскийнинг "Қиёсий мифология ва унинг методи" (1873), Е.М.Мелетинскийнинг "Происхождение героического эпоса" (1963), "Поэтика мифа" (1976) каби асарларида янги материаллар ва илмий хулосалар билан ривожлантирилди.

Ўзбек фольклоршунослигида мифларни тадқиқ этиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилган. Хусусан, мифологиянинг ўзбек халқ дostonлари сюжет қурилиши ва образлар силсиласида тутган ўрни Г.Акрамов томонидан чуқур тадқиқ этилди. Унинг "Ўзбек халқ дostonларида мифология" (1980) мавзусидаги йирик тадқиқоти миф ва эпос муносабати масаласини "Гўрўғ.ш" туркумига мансуб ўзбек халқ дostonларидаги мифологик образлар таҳдпли мисолида ўрганишнинг ажойиб намунаси ҳисобланади. Эртақ ва дostonларда мифологиянинг сакданиб қолиши дostonларнинг қадимий илдизга эгаллиги ҳамда халқ тасавурида мифологик тушунчаларнинг яшовчанлиги билан белгиланишини илмий-назарий жиҳатдан асослаб берган тадқиқотчи тотемистик, аниматик (табиат ҳақидаги) ва манистик (аждодлар ҳомийлиги тўғрисидаги) мифологиянинг ўзбек фольклоридagi талқинларини кенг қўламда ўрганди. Г.Акрамовнинг "Аниматик мисология" (1977), "Манистик мифология" (1979), "Гўрўғли" туркумида мифологик образлар" (1978), "Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати" (1981), "Миф ва ёзма адабиёт муносабатига дойр" (1996) каби асарларидаги таҳдлий мулоҳазалар ва хулосалар ўзбек халқ эпоси ўзининг кўп асрлик бадий-эстетик таракки<5ти давомида мифологиядан озиклангани ҳолда, унинг инкори сифатида юзага келганлигини исботлаб берганлиги билан фольклоршунослик тарихида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек адабий тафаккури тараккиётидаги тарихий-фольклорий жараённинг муҳим қонуниятларидан бири - жанрлар диффузияси, яъни турлитуман жанрларнинг бир-бирига сингиб кетиши, тарқалишини тадқиқ этган Б.Саримсоқов мифнинг эпик жанрлар тизимидаги ўрнини миф ва эртақ, миф ва дoston муносабати масаласини таҳдрили орқали кўрсатиб берди. У ўзбек

мифологияси тараккиёти уч босқични - архаик, классик ҳамда ўрта асрларга хос мифларни ўз ичига олади деб ҳисоблайди.¹

Бизнингча, ўзбек мифологиясининг тараккиёти қадимги аждодларимизнинг тотемистик, анимистик, дуалистик ва магик инончлари; ибтидоий одамлар турмушида ритуал-рамзий аҳамият касб этган маросимлар; Ўрта Осиёда яшаган қадимги қавмлар дунёқарашида алоҳида ўрин тутган оташпарастлик ақидалари; ўлкамизда шаклланган қадимги дехқончилик маданияти анъаналари билан боғлиқ ҳосилдорлик қўлтилари; ислом дини таълимоти ва у орқали Ўрта Осиёга кириб келган Шарқ, хусусан, араб фольклори анъаналари; мўғул ва бурят, чин ва хинд, эрон ва юнон мифологиясининг ижодий таъсири билан бевосита алоқадордир.

Шу боис, биз ўзбек мифларининг юзага келиши ва шаклланиш босқичларини қуйидагича таснифлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1) *Ўрол-олтой қабилла бирлашмасининг мифологик тасаввурлари*. Маълумки, тилшуносликда "олтой тиллари оиласи", "олтойшунослик", "проолтой тили" каби тушунчалар мавжуд. Олтойшунослик назарияси тарафдорларининг фикрича, туркий, мўғул-бурят, тунгус-маньчжур (баъзилар корейс ва япон тилларини ҳам шу таркибга киритадилар) халқларининг қадим аждодлари аслида ягона бир қабиллага мансуб бўлиб, улар "проолтой тили" ёки "проолтой шеvasи"да сўзлашганлар.

Биз ҳам ана шу назариянинг асосий хулосаларига суянган ҳолда туркий-мўғул-бурят-тунгус-маньчжур тилларида сўзлашувчи халқлар фольклоридagi типологик муштаракликни ташкил этадиган эпик қатлам бу халқлар оғзаки ижодиёти тарихининг олтой даврига мансуб қадимий сюжетлар силсиласидан иборат деб ҳисоблаймиз. Ана шу муштарак эпик анъананинг асосий қисми архаик мифларнинг қолдиқ ҳолда етиб келган қўринишлари бўлиб, бу асотирлар тарихан "проолтой фольклори" ёки "проолтой мифологияси"нинг таркибий қисмини ташкил этган. Муштарак вариантлари ёки ўхшаш намуналари мўғул-бурят ва тунгус-маньчжур халқлари оғзаки ижодида ҳам мавжудлиги аниқданган ўзбек мифлари (ёки муайян сюжет элементи, образ, мотив тарзида сакданиб қолган миф қолдиқлари) "проолтой мифологияси"га мансуб асотирлар сирасига қиради. Ўзбек мифологияси ривожининг бу даврига оид фольклор асарларидан энг характерлиси *бури* тўғрисидаги тотемистик мифлардир.

Бўри ҳақидаги генеологик мифнинг тарихий тараккиёти қуйидаги босқичлардан иборат бўлган:

а) *миф тараккиётининг Олтой даври*. Бўрини тотем-аждод сифатида мўғтабарлаштириш анъанасининг илк қуртақлари туркий халқлар тарихининг Олтой давридаёқ намоён бўла бошлаган. Бир замонлар Олтой қабилла бирлашмаси таркибига қирган туркий ва мўғул-бурят халқлари фольклорида бўри-аждод ҳақидаги мифологик афсоналар учрайди. Бундай этнофольклористик ҳодиса бу халқлар ўртасидаги маданий-этник алоқалар ҳосиласи эмас, балки мазкур миф сюжет ўзагининг манбалари муштарак заминга бориб тақалишидан далолат беради. Демак, бўри-аждод ҳақидаги

¹ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. - Тошкент.: Фан, 1981, 97-148-бетлар;

мифнинг илк чашмаси Олтой қабилаларининг тотемистик қарашлар ига алоқадордир.

б) *миф тараққиётининг қадимги туркийлар даери*. Олтой қабилла бирлашмасидан ажралиб чиққан туркий қавмлар ўз бобокалонларининг тотемистик қарашларига ишонишдан иборат анъаналарини давом эттирганлар. Бўри қадимги туркий қабилалардан бирининг аждоди, ҳомийси, тагами ҳисобланган. Ана шундай уруғ тотемлари ҳақидаги мифологик тасаввурлар асосида дастлабки генеологик миф ва афсоналар (масалан, "Ашина ҳақидаги миф") юзага келган.

в) *мифнинг миллий фольклордаги тараққиёт босқичи*. Туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг аксарияти бўри-аждод ҳақидаги қадимги туркий мифлар сюжетининг маълум қирраларини ўз миллий фольклор анъаналари бадиий заминида ривожлантирганлар. Натижада у ёки бу туркий халқнинг келиб чиқиши ҳақидаги этногенетик афсоналар (масалан, 92 ўзбек уругининг дунёга келиши ва бошқирларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги афсоналар), муайян халқ таркибидаги уруғларнинг келиб чиқиши ҳақидаги генеологик афсоналар (саяк, бўри сингари киргиз уруғлари; бўринайман, бўрисалот, бўри каби чуваш ва бошқирд қабилалари; уйшун, бўри номли ўзбек уруғлари ҳақидаги афсоналар) ва бўрининг пайдо бўлиши тўғрисидаги зооморфик афсоналар (қатағон уруғига мансуб ўзбекларнинг бўрига айланган одам ҳақидаги афсонаси) яратилган.

2. *Қадимги туркий қавмлар мифологияси*. Ўзбек фольклоридида сакланиб қолган архаик мифларнинг асосий қисми қадимги туркий мифологиянинг эпик диффузияси натижасида етиб келган. Қадимги туркий қабилалар оғзаки ижодиётида оламни мифологик англаш асосида яратилган космогоник, тотемистик, анимистик, этиологик ва этногенетик мифлар асосий ўринни эгаллаган.

3. *Зардўштилик билан боғлиқ мифологик тасаввурлар*. Маълумки, зардўштилик билан алоқадор асотирий қарашлар, айниқса, "Авесто" асотирилари ўзбек фольклори, хусусан, мифологиясининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Халқ оғзаки ижодида анъанавий тарзда қўлланилувчи *аждар, дев, пари, Семурғ, Жўмард, Аранжа бобо, Ахриман, аранлар, Заҳҳок, Сийёуш, Хубби, Аишадарози, Суёт хотин, Ҳайдар* каби қўллаб асотирий образларнинг тарихий асослари зардўштилик мифологиясига бориб такалади.

"Авесто" мифологияси ва зардўштилик ритуаллари негизида кейинчалик ўзбек маросим фольклоридида айрим жанрлар шаклланиган. Ёмғир чақириш мақсадида ўтказиб келинган Суёт хотин маросими, Амударё сувининг мўл бўлиши ҳамда тошқин ҳалокатининг олдини олиш мақсадида Оролча авлиё деган жойда шу ном билан аталувчи афсонавий ҳомий шарафига ҳўкиз сўйиб қурбонлик қилиш, наврўз байрамни ўтказиш, сумалак пишириш, баҳор фаслида анъанавий гул сайллари (бойчечак сайли, лола сайли, гули сурх, кизил гул сайли қабилар)га чиқиш, сафар қочди ва охир чоршанба маросимларини ўтказиб, оловдан хатлаш, шамол пири сифатида эътироф этилган Ҳайдар ёки Аждар бобога мурожаат қилиб, шамол чақириш, сумалак пишираётганда Аишадарози ўйинини ташкил этиш, келин-куёвни олов атрофида айлантириш, марҳумлар мазорига "қушлар ҳақи" деб бугдой сепиб қўйиш, дарёдан ўтаётганда Хуббига сизиниш ва сувга туз ташлаш, далага биринчи Қўш

чиқаришдан аввал ҳўкизларнинг шохини мойлаш каби анъанавий маросим ва удумларимизнинг тарихий асослари бевосита зардўштилик ҳамда "Авесто" мифологиясининг эътиқодий инончлар тизимидаги талқинларига боғланади.

4. Араб-ислом мифологияси анъаналари. Маълумки, УШ аср охирида Моворауннахр араблар томонидан фатҳ этила бошланган бўлиб, бу жараён УШ аср ўрталарида ниҳояланган. Натижада бу ўлкага ёйилган ислом дини Ўрта Осиёга Шарқ халқлари мифологияси ва фольклорининг эпик анъаналарига мансуб сюжет, мотив ва образларни ҳам олиб келди. Гарчи ислом мифологиясининг таркиби қўпқатламли бўлиб, *ўзак мифлар* (араб асотирилари) ҳамда *ўзлаштирма асотирилар* (яъни кейинчалик фатҳ этилган халқлар фольклори ва бошқа диний қарашларга алоқадор мифлар)ни ўз ичига олган бўлса-да, унинг асосини қадимги араб қавмларнинг оғзаки ижоди намуналари ташкил этган.

Араб халқ китоблари, ривоят ва асотирилари сюжетининг эпик қўчиши натижасида Ўрта Осиё халқлари фольклоридида қўллаб янги асарлар яратилган. Аждодларимизнинг мифологик тасаввурлари араб-ислом асотириларида оид персонажлар тизими билан бойитилган. Хусусан, *аницо, жин, гул, Одами Од, морут, лот-манот, Қўҳи Қоф, Эрам* каби мифологемаларнинг илк манбаи аслида араб фольклоридидадир.

Демак, ўзбек мифологиясининг тарихий асослари аждодларимиз ўтмишининг энг қуйи босқичларига мансуб эътиқодий қарашларга бориб такалади. Мифологик инончларнинг илк қатлами қадим замонларда яшаган боболаримизнинг тотемистик, анимистик ва дуалистик тасаввурлари, магик инончлар асосида келиб чиққан эътиқодлари, шунингдек, табиатни асотирий англаш ва ҳосилдорлик гоёсини ўзида мужассамлаштирган қадимги қўллар билан бевосита боғлиқ бўлган. Қадимги мифларнинг аерлар давомидидаги тадрижий такомилни натижасида эзгулик ва ёвузлик қурашини акс эттирувчи дуалистик мифлар, оламнинг яратилиши ва интиҳоси ҳақидаги халқ қарашларини ўзида ифода этган космогоник мифлар, осмон ёриткичлари тўғрисидаги астраль мифлар, вақт ҳисоби амалларининг пайдо бўлиши ҳақида баҳс юритувчи тақвимий асотирилар, уруғ-қабилаларнинг келиб чиқишини изоҳлашга бағишланган этногенетик мифлар, ғайриоддий қаҳрамонларнинг саргузаштларини баён этувчи антропогенетик мифлар тизими шаклланиган.¹

Ўзбекистоннинг истиқлолга эришиши қадимги тасаввурлар билан боғлиқ фольклор асарлари, жумладан, мифологик сюжет ва мотивларни кенг қўламда ўрганишга катта имкониятлар яратди. Хусусан, ўзбек фольклоридида мифология ва мифологик тасаввурларнинг маросим фольклори генезисидида тутган ўрни *МЖўраев* (Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. 1. Ялли момо қўлти - 1997; 2. Ҳайдар қўлти - 1997; 3. Аждар қўлти - 1998; 4. Ялоншч ота қўлти - 2005; " Миф ва унинг "Алпомиш" достонидаги ўрни" - 1999), *Т.Раҳмонов* ("Миф ўзбек фольклорини эпик мотивларининг ўзаги сифатида" -1996), *Ш.Шомусаров* ("Араб мифологиясининг юзага келиши ва унинг ўзбек фольклорига таъсири" - 1996, "Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қийёсий таҳлили" - 1997, "Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қийёсий таҳлили" -

¹ ЖўраСВ М., ШомусарОВ Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. - Тошкент.: Фан, 2001, 22-48-бетлар.

2002) томонидан тадқиқ этилди. Фольклоршунос олим Т.Хайдаров мифологиянинг ўзбек халқ эпосининг шаклланишидаги ўрни ва миф диффузиясига оид тадқиқотларни давом эттириб "Гўрўғли" ва мифология синкретизми" (1994) номли илмий ишини яратди.

Ўзбек фольклори мифологик образлар тизимига гоёта бой бўлганлиги боис мифшуносликда бу йўналишда бажарилган тадқиқотлар алоҳида силсини ташкил этади. Бу борада М.Жўраев ("Алпомиш" дostonида мифологик образлар" - 1999), Ж.Эшонкулов ("Ўзбек фольклорида дев образи" - 1996; "Фольклор: образ ва талкин" - 1997; "Эпик тафаккур тадрижи" - 2006), Б.Жуманиёзов ("Ўзбек фольклорида ялмоғиз образи" - 1996), О.Қаюмов ("Ўзбек фольклорида пари образининг генезиси ва бадий талқини" - 1998), Д.Файзиёва ("Ўзбек фольклорида илон-аждар образининг эпик талқини" - 2004)лар томонидан яратилган илмий тадқиқотлар фольклоршуносликда ид гар и ўрганлмаган муаммоларни хал қилишга қаратилганлиги, янги фактик материални тахлил объектига киритганлиги ва муҳим назарий умумлашмаларга олиб қуелганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Фольклоршуносликка "Ўзбек мифологияси" тушунчаси олиб кирилди ва у туркий мифологиянинг таркибий қисми бўлиб, Ўрта Осиёда истикомат қилган кадимги аҳолининг эътиқодий қарашлари, тасаввур ва ишончларини ўшда мужассамлашганлиги илмий жиҳатдан асосланди. Бу масалалар бизнинг "Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар" (1994), "Ўзбек халқ самовий афсоналари" (1995), "Бўри ҳақидаги кадимги туркий мифлар ва ўзбек фольклори" (1998) каби тадқиқотларимиз, шунингдек, фольклоршунос Ш.Шомусаров билан ҳаммуаллифликда ёзилган "Ўзбек мифологияси ва араб фольклори (2001)" китобимизда атрафлича ёритилди.

Мамлакатимизда яратилган мухташам адабий қадрият - "Авесто"нинг М.Исҳоқов ва Аскар Маҳкам томонидан ўзбек тилига таржима қилиниши ҳамда "Авесто" яратилганлигининг 2700 йиллиги Республикаимизда жаҳоншумул даражада кенг нишонланганлиги бу кадимий манбани ҳар томонлама чуқур тадқиқ қили ш га йул очди. Бу қўхна ёдгорликни кенг қўламда ўрганшга бағишланган тадқиқотлар орасида "Авесто" мифологияси ва унинг ўзбек фольклоридаги талқинларини ёритишга қаратилган изланишлар (Мирзаем Т., М.Жўраев ""Авесто" ва халқ оғзаки ижоди" - 2001; Жўраев М. "Авесте" ва ўзбек фольклори" - 2006) алоҳида ўрин тутди.

Маълумки, мифология халқимиз дунёқарашининг энг кадимий шакларидан бири бўлганлиги учун ҳам бадий тафаккурнинг шаклланишида муҳим эоль ўйнаган. Шунинг учун ҳам мифологиянинг фольклор ва ёзма адабиётнинг п шдо бўлиши ҳамда ривожланишидаги аҳамиятини ўрганиш ха\ иша адабиётшуносликнинг энг муҳим йўналишларидан бири бўлиб келган. Ўзбек адабиётшунослигида бу йўналишдаги дастлабки тадқиқотлардан (ири Н.Маллаевнинг "Алишер Навоий ва халқ ижодиёти" (1974) асари бўлиб, /нда космогоник мифологиянинг улуг шоир дostonларидаги бадий талқини ҳасида қизиқарли илмий кузатишлар баён қилинган. Юртимиз истиклолидан к*йин ўзбек фольклоршунослигида мифларнинг ёзма адабиётга таъсири ва мифологик образларнинг бадий матндаги поэтик табиати каби масалалар М.Сачдов ("Туркий халқлар мифологиясининг ёзма адабиётга таъсири масаласига дсир", 1996), Ғ.Акрамов ("Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир", 1996), М.Жўраев

("Миф ва унинг Алишер Навоий ижодиётидаги ўрни", 2001), Т.Хўжаев ("Мифик образ ва ёзма адабиёт", 1991; "XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор", 1996), М.Нарзиқулова ("Сабъаи сайёр" ва "Баҳром ва Гуландом" дostonларининг киёсий тахдили", 2006; "Миф, фольклор ва ёзма адабиёт", 2006) каби асарларида тадқиқ этилди.

Кадимги ўзбек мифологиясида кенг ишланган архаик персонажлардан бири бўлганлиги грифон ёки ит-қуш образининг кадимий асослари ҳамда бу образ билан боғлиқ сюжетлар генезиси бизнинг тадқиқотларимиздан бирида "мифологик мактаб"нинг киёсий мифшунослик ҳамда илк асотирий қатламни реконструкция қилиш тажрибаларига суянган ҳолда қуйидагича илмий талқин қилинди.

XI аернинг буюк тилшуноси Махмуд Кошғарий ўзининг "Девону луготит турк" асарида "барок" сўзини изохлаб, қуйидагиларни ёзди: "барок - сержун ит. Туркий халқлар эътиқодига қўра, бургут қариганда иккита тухум қўяр эмиш. Тухумларнинг биридан ўша барок отли кучук пайдо бўлар эмиш. Итларнинг энг тез югурадигани ва овни қаттиқ сақлайдигани шу барок итидир. Иккинчи тухумдан жўжаси чиқар эмиш. Бу унинг жўжаларининг охиргиси будар эмиш".¹ Демак, кадимги туркийларнинг мифологик эътиқодларига қўра, "барок" сўзи гайриоддий равишда пайдо бўладиган, яъни бургут тухумидан чиққан афсонавий ит номидир.

Рашидиддин "Жомеъ ат таворих" асарида "ит барок" атамаси тилга олинган бўлиб, бу сўз Ўғузхонга ганим бўлган қавмлардан бирининг номи сифатида қўлланилган.²

"Барок" сўзи туркий халқлар этнонимикасида уруг номини билдирувчи атама сифатида ҳам кенг қўлланилган. Хусусан, Нуротада яшаган "олти ота қозаёкли" уруги таркибида "барок", "олти ота қанжигали" уруги ичида эса "ит бўрбай" шахобчаси бўлган. Закаспий ўлкасидаги ёвмит туркманларида ҳам "барок" уруги мавжудлиги қайд қилинган.³

"Девону луготит турк"да югрук ит маъносида қўлланилган "барок" сўзининг лисоний-этимологик негизи аслида "қуш" маъносини англатувчи лексемага боғланади. Чунки тунгус-манжур тилларидаги "бара" сўзи читтакка ўхшаган қушни биддирса, эвенк ва ёкут тилларида ишлатиладиган "барак" сўзи "баликчи қуш" маъносини англатади.⁴

А.А.Диваев томонидан XX аср бошида Чимкентдаги қозоқ овулларининг биридан ёзиб олинган афсонада хикоя қилинишича, ит олақоз деган қуш мазористонда ин ясаб тухум қўяр, бу тухумлардан "кумай" деб аталувчи кучуклар чиқар эмиш. Қуш ўзининг тухумларидан кучукчалар чиққанлигини қўргач, инини ташлаб қочиб кетаркан. Итлар эса оч-наҳорликдан нобуд бўлишаркан. Омади келган овчиларгагина ана шундай тезкор итларни топиш

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк. I-том. - Тошкент, 1960, 359-бет.

² Рашид-ад-дин. Жомеъ ат-таворих. Т.1. Кн.1. - М., 1952. - С.84.

³ Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // Труды института истории и археологии. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. Вып.2. - Ташкент, 1950. - С.148-150.

⁴ Сравнительный словарь тунгусо-манжурских языков. Т.1. - Л., 1975. - С.72.

насиб қилармиш. Шу боис козоқлар ит олақозни нопок ҳисоблаб, унинг ғўшгини ейишмас экан.¹

Барок ҳақидаги қадимги туркий мифларга ҳамоҳанг бундай афсоналар дан яна бирида айтилишича, "камдан-кам ҳолларда, яъни бир неча юз йил мобайнида атиги бир марта ангирт деган қуш тухумидан ўрдакча ўринга 1ози ит чиқаркан. Шунинг учун халқ у ни "ит олақрз" деб юритар экан. Бундай тухумни топиш қатта бахт ҳисобланар экан, аммо бу бахт ҳаммага ҳам насиб бўлавермас экан. Чунки ангирт саганаларнинг чуқур ёриғига, уйларнинг мўрисиға, тулки ва чўл мушукларининг ташландик уяларига, ўпирилган зеки гўрларга ин қўяркан".

Қуш тухумидан чиққан деб тасаввур қилинувчи гайриоддий ҳаёний қушнинг номи "ит олақоз" лексемаси таркибидаги сўзларнинг маъносига эътибор берилса, "ит олақоз" сўзи "ит-қуш" деган маънони англатиши маълум бўлади. Бундан ташқари, "ит олақоз" атамаси таркибидаги "ола" сўзи ҳам тилимиздаги "ола-була" маъносидаги лексемага алоқадор бўлмай, аслида "ит" деган маънони билдирган. Зеро, қўмиқ тилидаги "алкаъ", туркманча "алака", қадимги туркий тилдаги "алангур", қадимги ҳинд тилидаги "ал на" сўзлари ҳам "ит" маъносида қўлланилганлиги³ шундай деб тахмин қилишимизга асос беради. Шунингдек, ўзбек тилида қўлланиладиган "апақанинг итидай чопмоқ" ибораси таркибидаги "алака" сўзи ҳам аслида шу маънони англатган.

Ит-қуш ҳақидаги афсона сюжети туркий халқлардан кўпчилигга, жумладан, ҳакас, киргиз, бошқирд ва ўйротларга ҳам яхшигина маълум бу/ган экан. Ҳакас фольклорида аат деган қуш тухумидан чиққан "Хубай хус" но дли афсонавий ит образи мавжуд. Мифга қўра, ҳеч бир жонзот бу ит таъкибицан қочиб қутулолмас эмиш. Ит-қуш образи Евросиё худудида яшаган қадимги халқлар мифологиясида кенг тарқалганлигини қайд қилган М.И.Боргояковнинг ёзишича, "бу итнинг ҳакасча номи (хубай хус) шундан далолат берадикн, у канотли ит суратида тасаввур қилинган, шунинг учун ҳам ундан бирс рга хайвон ва жонзот қочиб қутулолмаган".⁴

Д.В.Черемисиннинг аниқлашича, туркий халқлар фольклоридаги ҳар қандай жониворни тутиб ола билладиган ов ити номини билдирувчи "кумай" атамаси бор.⁵ Киргиз халқ эпосининг қахрамони Манаснинг сеvimли ити Қумайиқ деб аталган.⁶ Қумай деб аталган афсонавий қушлар ҳақидаги асстир борлигини назарда тутсак, бу ўринда ҳам итнинг қуш номи билан аталйши

¹ Диваев А. Ит-ала-каз // Этнографическое обозрение, 1908. Вып.ЛУ, №1-2.

² Бозорова Д. Исми жисмига монанд // Фан ватурмуш, 1976. 9-сон, 17-бет.

³ Кадыраджиев К. С. К вопросу о кумикско-осетинских связях в фольклоре // Дагестанский фольклор во взаимосвязях с иноэтническим фольклором. - Махачкала, 1935. - С.37.

⁴ Боргояков М.И. Об одном одном древнейшем мифологическом сюжете, его эволюции и отражении в фольклоре народов Евразии // Скифо-Сибирское культурно-историче:кое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конференции. - Кемерово, 19М). - С.276.

⁵ Черемисин Д.В. К изучению ирано-тюркских связей в сфере мифологии // Сибир:кое археологическое обозрение, 2002, вып.6. ("Holta-mail. Archaology, nsc.ru" сайта буйича).

⁶ Абрамзон С. М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеологического шкла // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями. - Л., 1977. - С. 163.

бежиз эмасга ўхшайди. Бошқирдлар афсонасиға қўра, қузгун ўз уясида икки дона тухум қўяр, тухумларнинг биридан Туйгун деган сержун ит, иккинчисидан эса Шункор деб аталувчи ов қуши чиқармиш.¹ Бизга маълумки, Туйгун ҳам аслида қушга берилладиган сифатлардан бири.

Тоғли Олтойда қайд қилинган мифга қўра, "улар" деган қуш ўз умри давомида уч марта тухум қўяр экан. Тухумларнинг биринчисидан "барак" деган ит, иккинчисидан "урган", учинчисидан "балта" деган полопонлар чиқар эмиш.²

Қуш тухумидан чиққан ит ҳақидаги афсона Хоразм воҳасида ўғузларнинг ғарбга томон этник силжиши натижасида даврлар ўтиши билан Кавказда яшовчи халқлар фольклориға ҳам кириб борган. Таниқли грузин таджикотчиси Е.Вирсаладзе томонида ёзиб олиб, оммалаштирилган бир афсонада айтилишича, қарға дарахтдаги уясиға икки дона тухум қўяркан. Тухумларнинг биридан қушнинг болопони, иккинчисидан кучуквачча чиқар эмиш. Тухумдан чиққан жонзот ўз болопонига ўхшамаслигини қўрган қарға уни уясидан ташлаб юборар экан. Омадли овчилардан бири ана шундай итваччани топиб олибди. Қурша номли бу афсонавий този ит ўша қарға тухумидан чиққан деб тасаввур қилинган.³

Қадимги туркий мифологияда шакланган бу асотир сюжетининг грузин халқ настрида қайд қилиниши ўзаро фольклор алоқалари ва тарихий-типологик ўхшашликнинг намунасиدير. Қўриниб турибдики, Барок, яъни қуш тухумидан чиққан ит ҳақидаги афсоналар Шарқда, айниқса туркий халқлар орасида қадим замонлардан бери яшаб келаётган экан.

Ўзбек фольклорида ит-қуш кўринишидаги афсонавий жонзот ҳақида турли хил қарашлар мавжуд. Хусусан, "кипчоқ диалектларида табу сезиларли ўринни эгаллайди. Масалан, бўрини "иткуш" ёки кашқир деб атайдилар".⁴ Тилимизда қўлланиладиган "кучук" сўзи "um" маъносини билдиради. Аммо В.В.Радлов лугатида "кучуган" сўзининг лугавий маъноси "бургум" эканлиги қайд қилинган.⁵

Хоразмликлар орасида эса қуш мисол учадиган ит ҳақидаги афсоналар сақланиб қолган. Шайх Нажмиддин Кубро мақбарасида жорубкашлик қилувчи Абдуазиз корининг этнограф Г.П.Снесаревга хикоя қилиб берган афсонасида айтилишича, "Нажмиддин Кубро қўмилган мазорнинг ўрнида илгари ҳеч нарса йўқ экан. Бу ер "Копуржой" деб аталган бўлиб, унга қараб турадиган бир кампир шу ерга ҳар хил мевали дарахтларни экиб, қатта бокқа айлантирибди. Кампирнинг бир ўғли бўлган экан. Нажмиддин Кубронинг эса киприклари шунақанги узун эканки, қўзининг устига тушиб тураркан. Агар шайх у ёки бу кишига назар ташламоқчи бўлса, қўли билан киприкларини қўтариб қарар ва унинг нигоҳи тушган киши бой-бадавлат бўлиб кетар экан. Қушлардан бир қуни халиги кампир ўз ўғлини шайхнинг олдига олиб борибди-да: "Менинг ўтлимга ^ бир назар солинг!" - деб илтимос қилибди. Шайх киприкларини қўтариб

¹ Abdulkadir Inan. Barak efsanesi // Turk tarih kurumu Belleteni. Cilt XIII., ocak, 1949, sayi:49.

² Известия Восточно-Сибирского отдела императорского русского географического общества. Т.1. Вып.3. - М., 1902. - С.50.

³ Вирсаладзе Е. Грузинский охотничий миф и поэзия. - М.: Наука, 1976. - С.50-52.

⁴ Дониеров Х. Sngqos диалектларининг лексикаси. - Тошкент, 1979, 119-бет.

⁵ Радлов В.В.Опыт словаря тюркских наречий. Т.2. - СПб., 1899. - С. 1500.

қараган маҳал кампирнинг ўғли ўтирган жойидан қочиб кетиб, унинг ўриига бир ит келиб турган экан, шайхнинг муборак назари ана шу итга тушибди. Шундай қилиб, ана шу ит илохий жониворга айланибди, у бемалол ҳавода у чиб юра олар экан. Бу ит ўлганида у ни кафанлаб, шайхнинг мозори яқинига дафн қилибдилар".¹

"Учар ит" ёки "ҳавода парвоз қиладиган ит" образи Ўрта Осиёда яратилган агиографик адабиётларнинг анъанавий персонажларидан бирига айланган. Чунончи, халқ орасида "Ҳазрати Башир", "Ҳазрати Бузруквор" номлари билан машҳур бўлган кашқадарёлик машҳур шайхул машойихлардан бири Султон Сайид Аҳмад Вали (XV аср)нинг ҳаёти ҳақида хикоя қилувчи манокнбда ёзилишича, шайхнинг "Оқ қуш" номли ити бўлган экан: "нақдурким, Ҳазрати шайхи Бузрукворнинг бир иглари бор эрди. Номи Оқ қуш эрди, доямо хонақоннинг ташқари остонасига бош қўйиб ётар эрди",² Манокнбда ҳуқо қилинишича, ҳазрати шайхи Бузрукворнинг иглари Оқ қуш бир қуни касал бўлиб қолибди ва бир неча кундан кейин ўлибди. Шайхнинг буйруғига қўра, унинг жасадини одамзотга ўхшаб кафанлаб, мусулмонларнинг мозорига қўмибдилар. Орадан бир неча кун ўтиб "бир дарвеш туш қўрдиким, бир ит мазористонинг устида парвоз қилиб юрибди. Бу тушини Ҳазрати шайхи Бузрукворнинг олдларига келиб баён қилди. Ҳазрати шайхи Бузруквор айтдиларким, бу Оқ қушнинг руҳидурким, ҳавода парвоз қилур".

Г.П.Снесарев Нажмиддин Кубронинг ити ҳақидаги афсонани таҳдил қилар экан, "учар ит" ҳақидаги "маълумотнинг илдизлари исломдан аввгли тасаввурларга, аниқроғи, ит-қуш тўғрисидаги мифик қарашларга бориб такалади" деб ҳисоблайди ва авлиёнинг учар итини қадимги мифологиядаги Семург образига қиёслаган эди.

Дарҳақиқат, Семург ёки ўзбек халқ эртакларидаги Семург образи Ўрта Осиё мифологиясининг маҳсулидир. К.В.Тревернинг таъкидлашича, бу ҳаётгий қуш номи дастлаб Саена-меруга шаклида бўлиб, "ит-қуш" деган маъзни англатган экан. Семург қадимги зардуштийлик мифологиясида ит бошли, гуш сийратли асотирий жонзот сифатида тасвирланган.³ Чунончи, "Бундахишн"да "ўн биринчи бўлиб тунда яшайдиган мавжудотлар яратилган, шулардан иккитаси - ўз болаларини қўқрак сути бериб боқади. Бу Сэнмурв ва қўршапалак бўлиб, тунда учадилар. Айтилганидек, тунда кун қўрувчилардан ит-қуш ва мушакдор жонивор яратилган, чунки улар қушга ўхшаб учадилар, оғзида итники сингари тишлари бор, мушакдор жониворлар каби горларда яшайдилар". "Бундахишн"нинг бошқа бир жойида эса "қушлар орасида иккитаси бошқалардан фарқли қилиб яратилган: бу Сэнмурв ва қўршапалак бўлиб, оғизларида тиши бор бўлган бу жониворлар боласини қўқрак сути бериб боқади".⁴

Ўзбек халқ сеҳрли эртакларида тасвирланган Семург қуш ҳам тарихан "Авесто" мифологиясидаги Сэнмурв образининг эпик тафаккур тизимидаги эволюцияси натижасида юзага келган персонаж ҳисобланади. Гарчи ўзбек

Снесарев Г.П. Хорезмские легенды, как источник по истории религиозных культов Средней Азии. - М.: Наука, 1983. - С.153.

Ҳазрати Башир тарихи. - Тошкент., 1994, 94-бет.

³ Тревер К.В. Семмурв-Паскудж. Собака-птица. - Л., 1937. С.15-17.

⁴ Уша ерда, 16-17-бетлар.

эртакчилиги анъанасида Семургнинг кўриниши ва функциясида Сэнмурвга хос сифатлар кўзга ташланмаса-да, аммо бу афсонавий қушнинг қахрамонни ўзга оламга олиб бориши билан боғлиқ бир деталь унда "ит-қуш"га дойр айрим белгилар сақланганлигини кўрсатади. "Зорлиқ билан Мунглик" эртагида "Семург бир томондан қор - ёмғир билан учиб келибди ва майдалаб ташланган аждарни ютиб юборибди".¹ Бу образ иштирок этган эртакларда қушнинг устига миниб олганча ўзга оламга сафар қилаётган ёки ёрут дунёга қайтиб чиқаётган қахрамон то манзилга еттунига қадар Семургни гушт бериб боқади. Бу эса Семург "Бундахишн"да қайд қилинганидек, "оғзида тиши бор", яъни итга ўхшаб гуштхўр жонзот эканлигини англатади. Бизнингча, Сэнмурв ёки Семург қадимги ўртаосиёликлар мифологиясида ит гавдали, қуш қанотли афсонавий жонивор сифатида тасвирланган. Кейинчалик эса бу мифологик тасаввурлар унутилиб кетиб, у эртак ва достонларимизда қахрамонни мушкул аҳволдан қутқарувчи, полонларини аждар хуружидан омон сақлаб қолган қахрамонни олис манзилларга тез етказувчи, эпик қахрамонга қўмаклашувчи ҳаёлий қуш образи тарзида тасвирлана бошлаган. Аслида эса Семург ҳақидаги мифологик тасаввурлар генетик жиҳатдан қуш тухумидан чиққан ит ҳамда қушдек уча оладиган қанотли ит - грифон ҳақидаги қадимги мифларга алоқадордир.

"Мифологик мактаб" халқ оғзаки бадиий ижодиётининг пайдо бўлиши ва тараққиёти масаласини тадқиқ этиб, фольклорнинг илк замини диний-этикодий характер касб этган мифология ҳамда тилнинг образлилиги билан алоҳида ажралиб турган қадимги шаклларидадир деган муҳим назарий хулосага келдилар. Фольклор асарлари таркибидаги мифологик образ, сюжет ва мотивларни тарихий-қиёсий ўрганган мифологлар узоқ давом этган тарихий-фольклорий жараён натижасида мифологик образлар трансформациялашиб, эртак, афсона, топишмоқ ва бошқа фольклор жанрларининг шаклланишини таъминлаганлигини аниқлашди.

Фольклоршунослик тарихида биринчи марта халқ оғзаки ижоди асарларини қиёсий метод асосида ўрганиш ва фольклорни "халқ оммасининг ижодкорлиги натижасида яратилган қадрият" сифатида талқин қилиш (яъни фольклорга хос "коллектив ижод маҳсули эканлик" белгиси) анъанаси "мифологик мактаб" тадқиқотларида амалга оширилди.

Миф, афсона, эртакларни системали тўплаш ва таҳдил қилиш ишлари бевоқиф "мифологик мактаб"нинг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда бошланди. Бу илмий мактаб вақиллари мифларни миллий маънавий қадриятлар тизими ва анъанавий маданиятнинг ибтидоси сифатида талқин қилдилар.

"Мифологик мактаб"нинг ривожланиши натижасида XIX асрнинг ўрталарига келиб фольклоршуносликда бир қатор янги мифологик назариялар юзага келди. Жумладан, мифларни у ёки астрономик ёхуд табиий ҳодисаларнинг аллегорияси тарзида тасаввур қилишга асосланган "солар-метеорологик назария" ёки "шамсий-метеорологик назария" (немис олимлари - А.Кун, М.Миоллер ва рус олимлари - Ф.Н.Буслаев, Л.Ф.Воеводский, О.Ф.Миллер), асотириларни халқнинг ёвуз қучлар ва руҳлар олами тўғрисидаги тасаввурлари тизими сифатида тушунтирувчи "қуйи мифология" ёки "демонология- назария" (немис олимлари - В.Шварц, В.Минхард), инсон руҳи

¹ Олтин бешик. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1988, 214-бет.

хақидаги қарашларни табиатга тадқиқ этиш асосида юзага келган "анимистик назария" (инглиз олимлари - Э.Тайлор, Г.Спенсер, Э.Ланг, немис олими - Л.Фробенус, рус олими - В.Клинггер), мифларни тадқиқ этишда адабиётшунослик ва тилшунослик методларини қўллашга асосланган "тарихий-филологик назария" (немис олимлари - Г.Узенер, У.Виламовяц-Мёллендорф, рус олимлари - Ф.Ф.Зелинский, Е.Г.Кагаров, С.А.Жебелев, Н.И.Новосадский, И.И.Толстой) ўзига хос тадқиқ усуллари билан алоҳида ажралиб туради.

"Мифологик мактаб" вакиллари илмий тадқиқотлари архаик мифлар хақидаги илмий тасаввурларни бойитиш, кадимги туркий, хинд, эрон, герман, кельт, славян ва бошқа халқлар мифологиясини кенг қўламда ўрганиш ҳамда халқ оғзаки бадий ижоди асарларини тўплаш ва тадқиқ этиш билан боғлиқ кўпгина назарий муаммоларнинг ҳал қилинишига асос бўлди. Бевосита "мифологик мактаб" концепциялари асосида мифология, фольклор ва адабиётни киёсий ўрганиш йўналиши шаклланди. Шунинг учун ҳам бу мактаб илмий концепциялари кадимги мифларни тадқиқ этишда бугунги кунга қадар муҳим назарий асос вазифасини ўтаб келмоқда.

Фольклоршуносликдаги "мифологик мактаб"нинг тадқиқотларида айрим чалқашликлар ҳам мавжуд бўлган. Хусусман, фольклорни ҳаддан зенд архаиклаштиришга уриниш; халқ оғзаки бадий ижодиётининг келиб чиқишда тарихий воқеликнинг родини эътиборга олмасдан, фольклор санъатининг барча турларига миф асос бўлган деган қарашни илгари суриш; тарихий шахслар образи талқинидан ҳам мифологик тасаввур изларини излаш каби хатоликлар шулар жумласидандир.

"Мифологик мактаб"нинг методологияси ва, айниқса, унинг "киёсий мифшунослик"ка оид тадқиқотларида акс этган назарий қарашлар, шунингдек, бу йўналиш вакиллари илмий изланишлари натижасида тўпланган кенг қўламли фактик материаллар кейинчалик фольклоршуносликда "сюжетларнинг кўчиб юриши" ёки "сайёр сюжетлар назарияси" номини олган "миграцион мактаб"нинг шаклланишига тўртки бўлди.

"ФИН МАКТАБИ" ВА УНИНГ ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК МЕТОД Я

Фольклор асарларини ўрганишда, айниқса, эпик сюжетлар ва мотивларнинг генезиси ҳамда тарқалиш ареали хусусида фикр юритиш, халқ эпоси, оғзаки насрий асарлари бўйича каталог ва кўрсаткичлар тузишда "фин фольклоршунослик мактаби"нинг илмий-назарий қарашлари, хусусан, "тарихий-географик метод"дан фойдаланилади. Фольклоршуносликдаги "тарихий-географик метод"нинг юзага келиши ва илмий тадқиқотлар амалиётига жорий этилиши муайян фольклор асарини турли вариантлар асосида ёзиб олиб, нашр этиш ва илмий таҳдидда вариантларни киёслаб ўрганиш усулининг қўлланилиши билан боғланган.

Халқ оғзаки бадий ижоди асарларини тўплаш ишлари Финляндияда ХҲ аср охирида бошланган. Ўзининг бутун умрини шодланд ва ирланд халқ кўшиқларини тўплашга бахшида этган инглиз шоири Ж.Макферсоннинг асарларини севиб мутолаа қилган фин филологи Э.Г.Портан 1776-1788

йилларда ўз халқининг қадимий кўшиқларидан айрим намуналарни ёзиб олган. Фин руналари эса илк бор Топелиус томонидан кашф этилган. 1831 йилда Фин адабиёти жамиятининг ташкил этилиши ўлкада фольклор асарларини тўплаш билан қизиқувчи кишилар учун катта имкониятлар юзага келди. Дунё халқлари бадий тафаккури тарихида муҳим ўрин тутадиган фин руналари - "Калевала"нинг ёзиб олинishi эса асли касби табиб бўлган фин фольклоршуносли ва тилшуносли Элиас Лёнрот (1802-1884) фаолияти билан боғлиқдир.¹ Э. Лёнрот талабалик йилларидаёқ халқ таъбаотида дойр материаллар тўплаётганида ҳар хил хасталикларни даволаш мақсадида ижро этиладиган афсун-авраш матнларини ёзиб олган. Шу тариқа у фин халқининг ота-боболари томонидан тилдан-тилга кўчиб, сақланиб қолган лиро-эпик кўшиқлар, руналарнинг сеҳрли оламига кириб борди. Оддий деҳқон кийимини кийиб олиб, фин руналарини тўплашга киришган ёш Лёнрот 1828-1844 йилларда Шаркий Финляндия ва Карелия бўйлаб сафар қилган. Ҳар бир ижрочи унга ўзи ёддан биладиган вариантни қўйлаб берган, аммо бу вариантларнинг ҳар бири мустақил асарга ўхшаб кетарди. Шунинг учун ҳам Э. Лёнрот ўзи ёзиб олган руна намуналаридан фойдаланган ҳолда барча вариантларни асосида фин халқ эпоси - "Калевала" дostonини қайта тиклади. У фин халқ кўшиқлари тўплами ("Кантелетар", 1829-1831), фин халқ макол ва маталларини чоп эттирган.

Халқ кўшиқларини турли вариантлари билан бирга ёзиб олиш амалиёти аслида биринчи марта серб шоири ва фольклоршуносли В.С.Караджич (1787-1864) томонидан қўлланилган.² У ўзи ёзиб олган серб халқ кўшиқларини 1813-1815 йилларда Венада бир неча жилдлик китоблар ҳолида чоп эттирган. Лекин Э.Лёнрот тадқиқотларининг ахамияти шунида эдики, у фин руналарининг вариантларидан тарихий-реконструктив мақсадда фойдаланиб, аллақачонлар яхлит асар сифатида жонли ижродан тушиб қолган улкан халқ эпосини тиклашга эришди.

Таниқли фин адиби ва филолог олими, Гельсингфорсе университети профессори Юлиус Крон (1835-1888) ўз ижодий фаолияти давомида "Калевала" эпосини ўрганишга катта ахамият берган. Фин миллий эпосининг ўзига хос сюжет қурилиши, бетақроп образлар таркиби ва бадийати Ю.Кронни ёшлигиданоқ ўзига мафтун этгани боис 1884 йилда "Калевала"нинг генетик илдиэлариса дойр йирик илмий тадқиқотини нашр эттирди. У мазкур эпос сюжетининг генетик асосларини аниқлаш мақсадида дostonнинг турли даврларда ва турли ҳудудларда тарқалган вариантларини киёсий таҳдид қилишга киришди. Унинг фикрича, "эпоснинг юзага келиши масаласини аниқлашга киришишдан аввал бу асарнинг барча намуналарини географик ва хронологик жиҳатдан бир тизим ҳолига келтириш лозим. Шундай қилинса, эпоснинг қадимий ўзагига хос элементларни нисбатан кейинроқ қўшилган мотив ва бадий унсурлардан ажратиб олиш мумкин бўлади".³

¹ Қаранг: Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.287-288, 291, 499.

² Қаранг: Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.285-287.

³ Қаранг: Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.329-330.

Эпос генезисини оидинлаштириш билан боғлиқ бу методни Ю.Крон ўзининг 1988 йилда чоп эттирилган "Kalevalan toisinnot" асарида муваффақият билан қўллаган. У халқ эпоси вариантларини мавзу типлари ва мазмунига қараб таснифлаш билангина чекланиб қолмасдан, фольклоршуносликда биричи бўлиб дostonларни яратилиш даври ва тарқалиш худудига кўра ҳам гуруҳлаштириш мезонларини ишлаб чиқди.

Ю.Крон фольклор асарларини ўрганишдаги тарихий-географик методни ишлаб чиқишда С.Грундтвиг тадқиқотлари ҳамда Рил гипотезаларига асосланган.

Ўзининг Скандинавия филологиясига дойр тадқиқотлари билан фольклор асарларини ёзиб олиб, нашр этиш ва илмий ўрганиш соҳасида янги йўналишга асос солган даниялик профессор Свен Грундтвиг (1824-1883) ўзининг уюқ йиллик фольклор тўпловчилик фаолияти давомида халқ эпоси ва кўшиқларининг кўплаб вариантларини ёзиб олди. У ўз мамлакатининг барча худудларидан тўпданган ва шаклланиш тарихига кўра турли даврларда яратилган фольклор асарларини нашрга тайёрлаб, "Даниянинг қадимий халқ кўшиқлари" (1853-1899 йилларда чиқарилган етти жилдлик бу мажмуанинг аслиятдаги номи "Danmarks gamle folkeviser" дейилади) номи остида чоп эттирди. Ўздан аввалги фольклоршунослардан фарқи равишда С.Грундтвиг вариантчилик - кўшиқларнинг халқчиллигини белгилашдан ташқари, халқ поэтик ижодиёти анъанасининг таракқиётини ҳам кўрсатувчи бадий қонуният ҳам эканлигини қайд қилган.

Немис ёзувчиси Вильгельм Риль (1823-1897) эса ўзининг немис халқи тарихига доир тадқиқотида мамлакатнинг жўтрофий тузилиши ва унда истиқомат қилувчи аҳоли орасидан тўпданган фактик материалларни тарихий-географик мезон асосида тавсифлади. Унинг издоши В.Шварц эса немис тақсонларининг урф-одат ва маросимларида сакданиб қолган қадимги тасавурларнинг қолдиқ ҳолда етиб келган кўринишларини уларнинг тарихий-географик жиҳатдан тарқалиш доирасига кўра ўрганди. Шу тариқа, даниялик С.Грундтвигнинг фольклор асарларини барча вариантлар асосида илмий тавсифлаш усули ҳамда В.Рилнинг фактик материалларни тарихий-географик жиҳатдан тарқатиш доирасига кўра баҳолаш мезони Ю.Крон томонидан ишлаб чиқилган "тарихий-географик методи"нинг юзага келиши учун илмий-назарий асос вазифасини ўтаган.

Фин фольклоршунослигидаги "тарихий-географик метод"нинг шаклланишида қиёсий тилшунослик ва хинд филологияси бўйича йирик мутахассис, Гёттинген университети профессори, "сайёр сюжетлар" миграцияси, яъни "ўзлаштира назарияси" ("теория заимствований")га асос солган немис филолог олими Т.Бенфей (1809-1881)нинг "тарихий-ориенталистик назарияси" ҳам муҳим аҳамият касб этган. Жаҳон халқлари адабиёти ва фольклоридаги муштарак сюжетларни қиёсий ўрганган Т.Бенфей Европа халқлари оғзаки ижодидаги кўпгина асарлар Хинд адабиёти таъсирда шаклланган ва аксинча, Марказий Европада яратилган айрим фольклор намуналари Кичик Осиё орқали шарқ мамлакатлари халқлари орасида оммаланиб кетган деб ҳисоблайди. Т.Бенфей оғзаки бадий анъананинг эгик сюжетлар миграциясидаги ролини алоҳида эътироф этгани ҳолда, кўпича адабий ёдгорликлар ёки фольклор асарларининг бадий жиҳатдан қайта

ишланган намуналарига таяниб иш кўрган. Фин олими Ю.Крон эса, Т.Бенфейдан фарқи ўларок, бадий анъана таракқиётида халқ поэтик хотирасининг қадимий шакллари ўзида сақлаб келаётган фольклор асарларини қиёсий таҳлил учун манба қилиб олган. Аммо ҳар иккала олим учун ҳам поэтик асарнинг илк матнларини тиклаш муаммоси устувор илмий йўналиш ҳисобланган.

"Тарихий-географик метод"нинг ривожланиши ва такомиллашишида Ю.Кроннинг угли, Хелсинки университети профессори, халқ оғзаки бадий ижоди ва қиёсий фольклоршунослик бўйича мутахассис, "ўзлаштира назарияси"нинг ўзига хос талқини ҳисобланган "географик-тарихий метод" муаллифи Каарле Крон (1863-1933)нинг хизматлари катта бўлди. К.Крон отасининг "Калевала"ни ўрганиш борасидаги илмий изланишларини давом эттиргани ҳолда ўз назарий қарашларини қуйидагича талқин қилган:

1) эпос ва халқ кўшиқларининг байналмилал характери фақат унинг гоёсида эмас, балки сюжетига ҳам акс этади;

2) сюжет муайян мотивлар тизимидан ташкил топади;

3) сюжетнинг илк манбаи унинг барча вариантларини қиёслаш натижасида аниқланади;

4) барча вариантлар: адабий манбалар мавжуд бўлган тақдирда тарихий мезон асосида, жонли оғзаки ижрода ёзиб олинган бўлса жўтрофий жиҳатдан тасниф қилинади;

5) тадқиқотни тўла яқунлаш учун ҳар бир вилоят, ҳар бир провинция, ҳар бир қишлоқдан ёзиб олинган вариантлар керак бўлади. Муайян фольклор асарининг барча вариантлари таҳлил қилинганда унинг архитипи аниқланади.'

К.Кроннинг таълимоти ўша пайтда Европа фольклоршунослигида гоёта кенг ёйилганлигини 1893 йилда "Золушка" ("Етим қиз") типидagi халқ эртакларининг Ж.Куокс томонидан тавсифланган 350 та вариантга нашр этилганлигида ҳам кўриш мумкин.

К.Крон ўз ҳамкасблари - фин олими А.Аарне, швед олими К.В. фон Сидов ҳамда даниялик фольклоршунос Аксел Ольрик билан биргаликда 1907 йилда "Халқаро фольклоршунослар жамияти" ("Folklore Fellows Communications" ёки қисқартма шакли "FFC")ни тузди. Ана шу жамият наشري ҳисобланган журналда ҳар йили эртак сюжетларининг кўрсаткичларини тузиш борасидаги изланишларнинг натижалари чоп эттирила борди.

К.Крон фин фольклоршуносларининг "муайян фольклор асарининг қадимий шакли энг содда ва нисбатан мукамал кўринишга эга бўлади" деган қарашини ривожлантириб, афсона ёки эпик ривоянинг илк шаклини белгилаш тарихий-географик тадқиқотнинг бош масаласи эмас деган хулосага келди. Унинг фикрича, бу метод илк бадий шаклнинг турли даврлар ва турли худудларда тарқалган вариантларидаги ўзгаришларни аниқлашда яхши самара беради. Олим бу назарий қарашларини ўзининг қиёсий адабиётшуносликка оид ишларида, одам ва тулки ҳақидаги эртакларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган тадқиқотида, шунингдек, "Кадевала" ва эстон халқ кўшиқлари ҳақидаги асарларида, айниқса, 1926 йилда нашр эттирилган

V

¹ Юкоридаги манба, 331-бет.

"Фольклорни ўрганиш методи" ("Die folklöristische Arbeitsmethode") асарида янада такомиллаштирди.

"Тарихий-географик метод" кейинчалик ота-бола Кронларнинг шогирци, фин фольклоршунослик мактабининг йирик намояниси Антти Ааматус Аарне (1867-1925)нинг ишларида давом эттирилди. Унинг 1910 йилда нашр этилган "Эртак типларининг кўрсаткичи" ("Verzeichnis der Marchentypen"), Н¹3 йилда чиқарилган "Қиёсий эртакшунослик асослари" ("Leitfaden der vergleichenden Marchenforshung") каби асарлари тарихий-географик метод асосида яратилган. А.Аарне дунё халқлари эртакларини "мотивлар силсиласидан ташкил топган сюжет"лар бўйича таснифлаган ва типларга ажратган. Бу асар ҳозирга қадар фольклоршуносликда эпик сюжетлар ва мотивларни системалаштиришда илмий-назарий манба сифатида фойдаланиб келинмоқда.

А.Аарненин "Кўрсаткичи" асосан Европа халқлари эртаклари асосида тузилган бўлиб, унда эртаклар қуйидагича таснифланган: I. Хайвонлар ҳақидаги эртаклар; II. Соф эртаклар: а) сехрли эртаклар; б) афсонавий эртаклар; в) новеллистик эртаклар; г) ахмоқ шайтон (ёки "великан") ҳақидаги эртаклар; III. Латифалар. Бу гуруҳларга мансуб эртаклар мавзу типлари бўйича тавсифланган бўлиб, ҳар бир эртак ўзининг алоҳида тартиб рақамига эга. "Хайвонлар ҳақидаги эртаклар" 1-299, "Соф эртаклар" 300-1199, "Латифалар" 1200-1999 рақамлари билан белгиланувчи мавзу типларига бўлиб таснифланган.

"Фин фольклоршунослик мактаби"нинг асосий ютуғи - тахдилга жилб этилаётган фактик материалнинг камрови кенглиги, сюжетларнинг вариантлари имкони бориша географик ва тарихий-хронологик нуқтаи назардан кўпроқ бўлишига эришишдан иборат эди.¹ Бу мактаб методикасига кўра, ўрганилаётган эпик сюжетнинг жаҳон халқлари фольклорида мавжуд бўлган ва аниқланган барча вариантлари қамраб олиниши кўзда тутилади. Шунинг учун ҳам фин фольклоршунослик мактабининг илмий методи баъзан "жўрофий-статистик метод" деб ҳам аталади. Мавжуд барча вариантларни қиёсий ўрганиш асосида муайян эртакнинг архетипини реконструкция қилиш ҳамда мазкур сюжетнинг илк шаклланиш жойи ва манбаини аниқлаб, унинг кейинги тарқалиш ареалши эртак мотивлари, сюжетлари ва сюжет элементларини формал тахдил қилиш асосида кўрсатиб бериш фин фольклоршунослик мактабининг ўзига хос хусусияти бўлган. Шунинг учун ҳам бу мактаб методикаси фольклоршунослар томонидан "статистик-схематик тахдил" деб баҳоланди ва А.И.Никифоров, Р.М.Волков, Д.К.Зеленин, К.С.Конкка каби фольклоршуносларнинг катта баҳамуозарали чиқишларига ҳам сабаб бўлган.² А.Аарне томонидан ишлаб чиқилган "Кўрсаткич" жаҳон халқлари эртакларини яхлит тизим сифайзда тахдил қилиш ва сюжетларни қиёсий ўрганиш моделини тақдим этганлиги билан фин фольклоршунослик мактабининг кучли жиҳатини акс эттиради.

Жирмунский В.М. К вопросу о международных сказочных сюжетах // Русская фольклористика. - М: "Высшая школа", 1970. - С.312.

Бу ҳақда қаранг: Волков Р. Финская школа перед киризисом // Сов. Этнография, 1934, №4. - С. 141-144; Конкка У.С. "Финская школа" о сказке // Сов. Этнография, 1934 №4 - С.17-26.

Шу билан бир қаторда "фин мактаби" томонидан фольклорни тадқиқ этишга тадқиқ қилинган метод муайян камчиликлардан ҳам холи эмас эди. Эртакшуносларнинг 1932 йилда Лунде (Швеция) шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конгрессда сўзга чиққан швед олими Карл В. фон Сидов бу мактабининг асосий назарий хатоларини шундай баён қилди: "агар Антти ААарненин айрим эртакларга бағишланган монографияси ҳамда "фин мактаби"нинг бошқа мамлакатлардаги тарафдорлари томонидан ёзилган худди шунга ўхшаш ишлар билан танишиб чиққан киши эртакшунослик боши берк кўчага кириб қолганлиги, энди бу йўл билан ҳеч қайқа бора олмаслигига амин бўлади. "Фин мактаби"да ишлаб чиқилган метод шу қадар содда, схематик ва бунинг устига, кўпинча ноаниқ ва юзаки маълумотларга асосланган. Ҳар бир монографик тадқиқотнинг вазифаси мазкур эртакнинг илк сюжет асосларини топиш ва у юзага келган жойини аниқлашга қаратилган бўлиб, бунда эртакнинг барча вариантлари бир хилда баҳоланади ва тахдил схематик-статистик усулда олиб борилган. Бундай тадқиқот натижасида эса эртакнинг дастлаб пайдо бўлган энг содда сюжет ўзаги эмас, балки мукамал мотивлар таркибига эга бўлган яхлит матн, яъни эртак таракқиётининг энг кейинги маҳсули аниқланган. Эртакнинг просюжети юзага келган тахминий худуд деб эса ўзининг сюжет қурилишига кўра тадқиқотчилар аниқлаган ана шу "праформа"га энг яқин деб топилган эртак ёзиб олинган жой белгиланади".¹

Тарихий-географик методнинг "схематизм" билан боғлиқ хатолари америкалик профессор Стиф Томпсон томонидан тўғриланди. У 1926-1927 йилларда К.Крон раҳбарлигида А.Аарненин "Эртак типлари кўрсаткичи"ни қайта нашрга тайёрлаш борасида бошлаган ишларини давом эттирди ва уни инглиз тилига таржима қилиб 1928 йилда нашр эттирди. Орадан бир йил ўтгач, "Folklore Fellows Communications", яъни "FFC" йиллик илмий тўпламида румин, венгер, испан эртакларининг сюжет кўрсаткичи чоп эттирилди.

Эртакшуносларнинг 1935 йилда Лунде шаҳрида ўтказилган навбатдаги халқаро анжуманида А.Аарне кўрсаткичининг бойитилган ва тўлдирилган намунасини тайёрлаш лозим деган хулосага келинди. Аввалги изланишлардан фарқли ўларок, янги кўрсаткични яратишда фақат эртаклар билан чекланиб қолмасдан, дунёнинг турли-туман халқлари фольклоридаги миф, афсона, латифа ҳамда бадий жиҳатдан қайта ишланган адабий эртаклар материални ҳам жалб қилиш тавсия қилинди. Бу ғоят машаққатли ва кўламдор тадқиқотни амалга ошириш яна С.Томпсон зиммасига тушди.

С.Томпсон жаҳоннинг турли мамлакатларида чоп эттирилган ва Фольклор архивларида сақланаётган улкан ҳажмдаги фактик материални тахдил қилишга киришар экан, "фин мактаби" асосчилари томонидан қўлланилган "типларга ажратиш методи" бу даражадаги катта материални системалаштира олмаслигини сезиб қолди. Уз салафларидан фарқли ўларок, С.Томпсон сюжетларни типларга ажратишнинг энг кичик рубрикатив бирлиги сифатида мотивни танлади ва шу асосда иш олиб борди. Шунинг учун ҳам 1936 йилда нашр этилган 6 жилдлик каталог "Эртакка оид адабиётлар мотивларининг кўрсаткичи" деб аталган бўлиб, илк жилднинг аввалидаги "Эртак, баллада,

\\Иктибос қуйидаги манбадан олинди: Зеленин Д. Международная конференция фольклористов-сказковедов в Швеции // Сов. Этнография, 1934. - №1-2. - С.224.

миф, масал, ўрта аср "халқ романлари", фабльо, латифа ва маҳаллий афсоналарнинг тасвирий элементлари таснифи" номли сўзбошмада "Кўрсаткич"нинг моҳияти ҳақида маълумот берилган эди.

С.Томпсон ўзининг мазкур "Кўрсаткич"ига киритилган мотивларни куйидаги тартибда гуруҳлаштирилган:

1) кадимги космогоник эпос мотивлари;

2) тотемизм, магия, инонч-эътиқодлар, халқ қарашлари, ғайриоддий қучлар ҳақидаги тасаввурлар ҳамда жониворларнинг рамзий образлари билан алоқадор мотивлар;

3) "инсон тақдири ва характерининг индивидуал сифатлари" тасвири билан боғлиқ мотивлар;

4) кироқлар, шахзодалар, шоҳона урф-одатлар, ижтимоий табақалар ва касб-хунарлар билан боғлиқ насрий асарлар мотивлари (С.Томпсон бу гуруҳни "ижтимоий тизимга оид мотивлар" деб номлаган);

5) тақдирлаш на жазолаш билан боғлиқ мотивлар;

6) қочиш, жоҳиллик, шахвоният, уйланиш ва тугилишга оид мотивлар;

7) диний мотивлар;

8) юмористик мотивлар.

Халқ насри асарларини сюжет типлари бўйича эмас, балки сюжет қурилишини ташкил этувчи анъанавий мотивлар силсиласи асосида таснифлашнинг С.Томпсон томонидан тақлиф қилинган усули фольклоршунослар томонидан қўллаб-қувватланди. Чунки анвалгис на нисбатан мукамалроқ бўлган бу усулнинг афзаллиги - эпик сюжетлар миграциясининг худудий қамровини янада аниқроқ белгилаш, тахдил қилинажак фактик материал қамровини кенгайтириш ҳамда фольклорнинг эртақдан бошқа жанрларига тадбиқ этилиш имкониятига эғалигида эди.

С.Томпсон 1946 йилда Индиана университети (АҚШ) ҳузурида Фольклор институтини ташкил этди ва фольклоршуносликдаги "антропологик мактаб" вакилларининг баҳс-мунозараларига қарамай,¹ тарихий-географик ме'хш асосидаги илмий тадқиқотларни изчил давом эттирди. Натижада Полинезия ва Микронезия, Европа мамлакатлари ва Америка халқлари эртақларининг мотивлар кўрсаткичлари нашр этилди. 1955 йилдан бошлаб эса С.Томпсон томонидан тузилган "Мотивлар кўрсаткичи"нинг қайта ишлаб, тўлдирилган наشري чиқарила бошланди.

Жаҳон халқлари фольклорининг эртақ, миф, афсона, ривоят, нақд, масал, латифа ва бошқа жанрлари материалари асосида бойитилган, тўлдирилган ва мукамаллаштирилган мазкур "Кўрсаткич" фольклоршуносликда "Байналмилал йиғма каталог" сифатида юқори баҳоланди. Шунинг учун ҳам бу кўрсаткич "Европа фольклоршунослар жағмияти" (FFC) томонидан 1961 йилда Хелсинкида нашр эттирилди. Илмий изохдар, тузатишлар ва аниқликлар киритилган кейин 1964, 1973 йилларда қайта чоп этилди ва "Аарне-Томпсон кўрсаткичи" номи билан аталди. А.Аарне ишлаб чиққан гизим ва методикни қўллаб иш қўрган С.Томпсон каталог яратишда ўша давргача нашр эттирилган барча эртақ тўпламларидаги материаллар, илмий тадқиқотларда тахдил

¹ Землянова Л.М. Современная американская фольклористика. - М.: Наука, 1975. - С.122-

килинган сюжетлар ва фольклор архивларида сақланаётган матнлардан фойдаланган. Бу каталог эртақларни системалаштиришнинг асосий илмий кўрсаткичига айланди ва эртақ сюжетларининг миллий каталогларини яратишга бел боғлаган фольклоршунослар ана шу манбадан фойдаланадилар ва сюжет типларини "АТ" белгиси асосида тасвифлайдилар.

Фин фольклоршунослиги мактабининг вакилларидан бири В.Винерт Аарне-Томпсон тадқиқотларига суянмаган ҳолда антик маданиятта мансуб масалларнинг микдорий-статистик кўрсаткичини яратди (1925).

"Фин фольклоршунослик мактаби"нинг методи асосида чех фольклоршуноси Ю.Полипка билан немис олими И.Больте ҳамкорлигида "Ака-ука Гримм эртақлари кўрсаткичи" (1913)нинг беш жилдлигини чоп эттиришди. Европа фольклоршунослиги тарихида муҳим ўрин тутувчи бу "Кўрсаткич"да ҳар бир эртақ сюжетининг дунё халқлари орасида тарқалган вариантлари берилганлиги, сюжетларнинг манбаи го'ят аниқлиги эътиборни тортади. Шунингдек, профессор В.Андерсон, В.Н.Андреев, В.Тилле, Р.Т.Христиансен ва бошқа олимларнинг XX аср бошида яратилган илмий тадқиқотларида "тарихий-географик метод" кенг қўламда қўлланилди. Бу метод асосида А.Шуллерус 1928 йилда румин халқ эртақларининг сюжет кўрсаткичини тузди.

Рус олими В.Н.Андреев А.Аарне "Кўрсаткичи"ни рус тилига таржима қилди ва уни 1929 йилгача ёзиб олиниб, нашр этилган ҳамда илмий манбаларда тахдилга тортилган рус халқ эртақлари сюжет тизимига оид материаллар билан тўлдириб, "Эртақ сюжетларининг Аарне системаси бўйича кўрсаткичи" (1929) номи билан нашр эттирди. Шу тариқа рус фольклоршунослигида эртақ сюжетларини илмий тасвифлаш ва таснифлашда юқоридаги нашрни асос қилиб олиш ҳамда ҳар бир сюжет типини "АА" белгиси остида гуруҳлаштириш анъанага айланди.

"Тарихий-географик метод" асосида эртақ сюжетларини системалаштириш ва киёсий жиҳатдан тадқиқ этишга Л.Г.Бараг катта ҳисса қўшган. У ХУНИ-XX асрларда ёзиб олиниб, нашр этилган барча рус, белорус, украин халқ эртақларининг сюжет таркибини тахдил қилиб, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, В.Н.Новиковлар билан ҳамкорликда "Сюжетларнинг киёсий кўрсаткичи. Шарқий славян эртақлари" ("Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка") номи йирик каталогни тайёрлади. 1979 йилда нашр этилган бу "Кўрсаткич" Аарне-Томпсон системасига асосланган. Китобдан "Шарқий славян эртақлари учун хос бўлган сюжет-мотивлар контаминацияси", "Томпсон ва Аарне-Андреев кўрсаткичидаги рақамлар билан киёсий жағвал", "Шарқий славян эртақларига дойр энг муҳим тадқиқотлар", "Эртақ ва бошқа эпик жанрлар сюжетларининг кўрсаткичлари рўйхати", "Географик кўрсаткич" каби иловалар ҳам жой олган. Кенг қамровли материал асосида қурилган ва илмий-назарий жиҳатдан пухта ишланган мазкур кўрсаткич "СУС" атамаси билан жаҳон фольклоршунослигида катта шухрат қозонди.

Бундан ташқари, А.Аарне системаси асосида турк испан (Ж.Е.Келлер, 1949), серб (П.Недо, 1956), Куба, Доминикан Республикаси ва Шимолий Америка (Т.Л.Хансен, 1957), венгер (К.Ковач, 1958), хорват (М.Бошкович-^дулли, 1959), ҳинд (С.Томпсон, В.Робертс, 1960), поляк (Ю.Кшижановский, 1962-63), инглиз (Е.В.Боунгман, 1966), Марказий Африка (В.А.Ламбретт, 1967),

япон (Х.Икеда, 1971), осетин (А.Х.Бязиров, 1972), словак (В.Гашпарикова, 1974), грузин (Т.О.Курдованидзе, 1977), латиш (К.Араис, А.Медне, 1977; "Араис-Медне каталоги" дейилади), абхаз, авар (И.Левин, У.Мазинг, 15 65-1975), белорус (Л.С.Бараг), чечен-ингуш (Б.С.Сагдуллаев, 1980), ациг (А.И.Алиева, 1986) ва бошқа халқлар эртақларининг сюжет кўрсаткичларг ва мотив-индекслари кўрсаткичлари тузилди.

Кейинги йилларда фольклорнинг эпик жанрларига мансуб асарларнинг сюжет ва мотивлар кўрсаткичини тузишда компьютер технологиясининг имкониятларидан самарали фойдаланилмоқда. Хусусан, Россия Фанлар академияси Фундаментал тадқиқотлар дастурининг "Евросиёда мала шй мулоқотлар" йўналиши асосида 2004 йилда ФАнинг Санкт-Петербург бўлими томонидан берилган 04-06-80238 ракамли Проект асосида илмий тадқиқот ишлари олиб борган рус олими Ю.Е.Березкин "Америка ва Евросиё халқлари фольклоридаги мифологик мотивлар каталоги"ни тузди. Бу каталог Осие ва Америка китъаларининг 208 ареалидан тўпланган 35 минг матаннинг аннотацияси асосида аниқланган 1164 та мотивни ўз ичига олган. Евросиё, Австрало-меланезия, шимолӣ Америка халқлари фольклоридаги мифологик мотивлар икки типга: а) космологик ва этиологик мотивлар (525 та); б) қолган барча мотивлар (639 та) бўлиб таснифланган. Ю.Е.Березкин Америка ва Евросиё халқлари мифологиясидаги параллелликлар илк глоцен даври, яъни бундан 8-10 минг йиллар бурунги жараёнлар билан боғлиқ деган хулосага келган. Бу каталогнинг электрон версияси муаллиф томонидан музтагил тўлдириб берилмоқда.¹

XX асрнинг 50-йилларига келиб, «тарихий-географик мактаб» вакиллари ҳар бир эпик сюжет ёки мотивнинг тарқалиш ареалини аниқлашни эмас, бажи муайян фольклор асарлари илк бор юзага келган, сюжетларнинг архаик шакллари яратилган жойни аниқлашга асосий диққатни қарата бошладилар. Фин олими В.Андерсоннинг илмий изланишлари фикримиз далили бўла олади.

Эртақларни каталоглаштириш ва уларнинг сюжет кўрсаткичлари тузиш юзасидан туркий халқлар фольклоршунослигида ҳам анча ишлар амалга оширилган. 1953 йилда турк халқ эртақларининг немис олими В.Эдэрхглд ва П.Т.Боратов томонидан тузилган сюжет кўрсаткичлари каталоги нашр этилган эди. Туркман олими А.Баймирадовнинг "Ҳайвонлар ҳақидаги туркман эртақлари" (1986) номли тадқиқотида "Ҳайвонлар ҳақидаги туркман эртақларининг систематик кўрсаткичи" деб номланган фасл мавжуд бўлиб, унда муаллиф А.Аарне, С.Томпсон, Н.П.Андреев томонидан тавсифланган халқаро каталогларда қўлланилган илмий методни туркман фольклоридаги мажозий эртақларига тадбиқ этган. А.Баймирадов каталогида ҳайвонлар ҳақидаги туркман эртақларининг систематик кўрсаткичи 155 та сюжет типини ўз ичига олган бўлиб, шундан 47 таси асосий ракамлардир. Эртақлар каталоги

туркман фольклоршунослигида биринчи марта тузилган бўлиб, унга ҳайвонлар ҳақидаги 108 та эртақ манти ҳам илова қилинган.¹

Бошқирд фольклоршуноси А.М.Сулаймонов ўзининг "Бошқирд халқ маиший эртақлари" (1994) номли асарида туркий халқлар фольклоршунослигида биринчи бўлиб маиший эртақлар туркумини халқаро сюжет кўрсаткичлари ва каталоглар("АТ", "СУС")га қиёслаш асносида тадқиқ этди. Бошқирд маиший эртақларини ўрганиш ва уларни эртақнинг бошқа турлари билан қиёслаш шунини кўрсатдики, гоҳида айни бир сюжет эпик турнинг турли хил жанрлари таркибида келиши, маълум бир сюжет асосига қурилган асарлар айни пайтда турли жанрларга мансуб деб қаралиши мумкин экан. Халқаро каталогларда қайд қилинган сюжет типларининг деярли барчаси бошқирд фольклоридаги маиший эртақлар тизимида мавжуддир.²

Жониворлар ҳақидаги эртақлар сюжетининг каталоги тожик фольклоршунослари томонидан ҳам тузилган. «Тожик фольклори қуллиёти» силсиласида 1981 йили нашр этилган «Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ва масаллар» номли китобда 419 та тожик халқ эртақлари ҳамда масаллари А.Аарне-С.Томпсон, В.Эдэрханд-П.Т.Боратов каталоглари асосида системалаштирилган.³ Тўпламга фольклоршунос Мирра Явич томонидан тузилган «Тожик мажозий эртақлари асосий мотивлар кўрсаткичи» ҳам илова қилинган.

Тожикистонлик фольклоршунослар тарафидан ўтказилган бир тажриба эртақлар сюжетини халқаро каталогларда кўрсатилган сюжет типлари билан қиёслаб таҳдил қилиш қанчалик аҳамиятли эканлигини кўрсатади. Улар жониворлар ҳақидаги тожик эртақлари сюжетининг аннотациясини электрон-хисоблаш машинасига киритиб, уларни жаҳон халқлари фольклоридаги эртақларнинг сюжет типлари билан қиёслаб чиққанларида тожик халқ оғзаки бадиий ижодидаги 419 та сюжетдан фақат биттаси - "Сичқонни яхши кўриб қолган чол билан унинг рашқчи хотини" номли эртақ сюжетигина бошқа халқлар фольклорида учрамаслиги маълум бўлган.⁴ Демак, эртақларнинг сюжет типлари каталогини яратиш ҳар бир халқ фольклорининг миллий ўзига хослигини аниқлашга ёрдам беради.

Ўзбек фольклоршунослигида тарихий-географик метод асосига қурилган йирик тадқиқотлар яратишга эндигина киришилаётган бўлса-да, халқ эртақларининг сюжетини Аарне-Томпсон, Аарне-Андреев кўрсаткичларига солиштириб ўрганиш тажрибаси мавжуд. Хусусан, профессор Ғ.Жалоловнинг "Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси" (1976) асарида ўзбек фольклоридаги оригинал сюжетли эртақлар мавжудлигини илмий далиллаш мақсадида Аарне-Андреев каталогида "300" раками билан белгиланган "Илонни енгувчи" сюжет типининг ўзбеклар орасида тарқалган миллий версиялари таҳдил қилинган. Аарне-Андреев каталогидаги 301-сюжет типини ўзбек фольклоридаги уч оғанининг сафарга чиқиши ва гўзал қизни олиб қайтаётган кенжага акаларининг

Березкин Ю.Е. Южно-сибирско-североамериканские связи в области мифологий // Археология, этнография и антропология Евразии. - 2003. - №2 (14). - С.94-105; Его же. О путях заселения Нового Света: некоторые результаты сравнительного изучения американских и сибирских мифологией // Археологические вести. - 2003 - Вып 10 - С 228-285;

¹ Баймирадов А. Хайвонлар ҳақидаги туркман эртекилери. - Ашхабад, 1986, 49-78-бетлар.

² Сулейманов А.М. Башкирские народные бытовые сказки. - М.: Наука, 1994. - С.208.

³ Свод таджикского фольклора Т.1. Басни и сказки о животных. Составители: И.Левин, Дж. Рабиев, М.Явич. - М.: Наука, 1981.

⁴ М.Явич. Сказки на перфокартах // Памир, 1969, №2.

душманлик килиши ҳамда кенжа кўп қийикчиликларни бошдан кечириб ўз уйига келиши ҳақидаги эртақ ўхшашлиги аниқданган. 301-сюжет типига хос мотивлар "Абулкосим", "Миср подшоси", "Сехрли олма" каби эртақларда ҳам учрашини, шунингдек, "300, 313, 325, 400, 403, 450, 465, 511, 513-эртақлар каби рус ва бошқа халқлар эртақларининг сюжет мотивлари билан ўзбек эртақлари орасида баъзи бир умумийлик" мавжудлигини қайд қилган тадқиқотчи ўзбек халқ эртақларининг сюжети халқаро эртақ сюжетларига монанд бўлса-да, бу эртақлар ўзбек халқинининг қадимий маданияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келган деб ҳисоблайди.¹

УзР ФА собиқ Қўләзмалар институтининг бир гуруҳ фольклоршунос олимлари мазкур илм даргоҳининг Фольклор архивида тўпланган халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини системалаштириш, уларнинг қисқача илмий тавсифини тузиш ва каталоглаштириш мақсадида шу фондда сақланаётган 200 га яқин халқ достонлари сюжетининг каталогини туздилар. 1986 йилда топ этирилган "Ўзбек халқ достонлари каталоги" (тузувчилар: А.Турсунқулов, Ш.Турдимов; масъул муҳаррир: Ё.Жўраев) халқ достонларининг ўзбек фольклоршунослигида қабул қилинган илмий таснифига таянган ҳолда тузилган. Каталогда ҳар бир достоннинг ким томонидан ижро этилгани, айтивчининг ёши, маълумоти, манзили, қачон ва ким томонидан ёзиб олинганлиги, асар ҳажми тўғрисида маълумот берувчи "паспорт" ҳамда достон сюжетининг аннотацияси - қисқача мазмуни берилган. Халқаро каталогларга солиштирилганда анча примитив характерга эга бўлган бу кўрсаткичда ўзбек халқ достонларининг сюжетлари муайян типларга ажратиб тавсифланмаган, *бир* сюжет типини характерлайдиган ўзига хос мотивлар таркиби аниқданмаган. Шунингдек, достонларнинг бошқа илмий фондларда сақланаётган, каталог тузилаётган пайтда ҳаёт бўлган ижрочи бахшилар репертуарида мавжуд бўлган ва нашр этилган вариантлари, шунингдек, ҳар бир эпик сюжетнинг бошқа туркий ва турки[^] бўлмаган халқлар фольклоридоги версиялари хусусида маълумот берилмаган. Аммо ушбу каталог ўзбек фольклори эпик жанрларига оид фактик материалларни системалаштириш ва каталоглаштириш йўлидаги илк уриниш бўлиб, келгусида ўзбек халқ достонлари сюжетининг мукам; лал илмий кўрсаткичи тузилади деб умид қиламиз.

Фольклоршунос Т.Раҳмонов ўғайлик мавзусидаги халқ эртақларининг ўзбек фольклоридо оммалашган сюжет типларини аниқдашга доир илмий ишида² шартли равишда "беғуноҳ жабранганлар" деб аталган мавзу гуруҳига кирувчи "Ўғай она ва ўғай қиз" (Аарне-Томпсон-403, 480, 510); "Сохта ыелИн" (АТ-425,533); "Опа ва ука" (450); "Кўлсиз қиз" (706); "Билмасвой" (532); "Ўғай она ва ўғай ўғил" (511); "Ғаройиб болалар" (707); "Уғай онам ўлдирди мети" (720); "Улик малика ёхуд сехрли ойна" (709); "Тухматга учраган хотин" (712); "Тухматга учраган қиз" (883) каби сюжет типлари мавжудлигининг аниқлади.

Филология фанлари номзоди М.Содиқованинн ўғай қиз типидоги эпик сюжетларнинг ўзбек фольклоридоги талқинларига бағишланган "Ўғай қиз типидоги туркум эртақларнинг генезиси, спецификаси ва поэтикаси" мавзусидаги диссертация ишида (2001) бу йўналишдаги изланишлар изчил

¹ Жалолов Ф. *Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси*. - Тошкент.: Фан, 1976, 40-бет.

² Раҳмонов Т. "Беғуноҳ жабранганлар" тематик туркумининг сюжет таркиби // "Ўзбек тили ва адабиёти", 1988, №6, 61-63-бетлар.

давом этирилди. А.Аарне, С.Томпсон, А.П.Андреев, Л.Г.Бараг каби олимлар томонидан қўлланилган тадқиқот методи асосида иш олиб борган ёш олима ўғай қиз ҳақидаги туркум эртақларнинг ўзбек фольклоридо тўққиз хил сюжет типини мавжудлигини аниқлади. Ўзбек фольклоридоги ўғай қиз ҳақидаги эртақларни муайян типларига ажратиб тавсифлашга бағишланган мазкур тадқиқот натижалари ўзбек халқ эртақларининг сюжет ва мотивлар кўрсаткичинини тузиш учун материал бўлиб хизмат қилади. Тадқиқотчи, ўзбекларнинг ўғайлик мавзусига доир эртақларини жаҳон халқлари фольклоридоги ўғай қиз ҳақидаги эпик сюжетлар билан қиёслаб, уларнинг ўзига хос ва фарқли жиҳатларини аниқланади.

Масалан, Аарне-Андреев ва Аарне-Томпсон кўрсаткичларида "Ўғай она ва ўғай қиз" деб номланиб, АТ-480 рақами билан тавсифланган сюжетнинг беш хил кўриниши берилган: 1) АА480*А рақамли сюжет типини талқинича, қудуқдан сув олаётганда бехосдан челақни тушириб юборган ўғай қиз онасининг қаҳридан кўриб, челақ ахтариб йўлга тушади. Сехрлар унга яхшилиги учун бир сандиқ тилла совға қилади. Ўғай онанинг қизи ўзининг уқувсизлиги туфайли оловда куйиб ўлади; 2) ўрмонга адаштириб келинган ўғай қизни Аёзбобо (ялмоғиз кампир, алвасти ва х.к.) синаб кўриши ва совға бериши ҳақидаги эртақ сюжети АА480*В деб белгиланган; 3) АА480*С рақамли сюжет талқинича, ўрмонга адаштириб келинган ўғай қиз айиқ билан бекинмачоқ ўйнаши ва ўша айиқ ёрдамида бахтга эришади; 4) мазкур сюжетнинг АА480*Е рақамли вариантда эса ўрмонга адаштириб келинган ўғай қизга мушук, олма, берёза дарахти ва печка ёрдам берадилар; 5) АА480*Д рақамли сюжет типини эса ўғай она қистови билан ўрмонга юборилган етим қиз шайтонни алдаб, тонг оттириши воқеалари ҳикоя қилинади.

М.Содиқованинн тадқиқотлари натижасида ўзбек эртақчилари репертуарида мазкур эпик сюжетнинг ўзига хос типини мавжудлиги аниқланди. "Подавоннинг қизи" деб номланган бу эртақ Бухоро вилоятининг Олот туманида яшовчи 55 яшар Икдим Абдуллаевдан 1975 йилда С.Умаров томонидан ёзиб олинган бўлиб, тадқиқотчи ана шу сюжет типини АА480*F деб тавсифлаганлиги жаҳон халқлари эртақлари сюжети ва мотивлар тизимининг каталогини мукамаллаштиришга қўшилган қатта ҳиссадир.

Бу эртақда ўғай она қистовида етим қизнинг бадарга қилиниши билан боғлиқ воқеалар мазкур типга мансуб эртақлар сюжетининг анъанавий мезоний шаклига монанд ҳолда тасвирланган. Аммо эртақ қаҳрамони Нордонхоннинг шундан кейинги саргузаштлари, айниқса, қаптар кўринишидаги афсонавий ҳомийларнинг унга ёрдам бериши воқеалари бошқа халқлар эртақларида учрамайди. Демак, тарихий-географик метод асосида олиб бориладиган изланишлар фольклор асарларини жаҳон халқлари оғзаки бадиий ижодиёти контекстида таҳлил қилиш ва миллий ўзига хос жиҳатларни белгилаш учун қимматли маълумотлар беради.

"Тарихий-географик метод" фольклорнинг эпик жанрларига хос сюжет ва мотивларнинг тарқалиш ареалини аниқдаш, у ёки бу сюжетнинг турли вариантларини қиёсий таҳлил қилиш асосида бирламчи эпик ўзак - архетипларни белгилаш, сюжетларнинг юзага келиш жараёни ва тарқалиш қўламига доир илмий қузатишлар олиб бориш имконини беради.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА "САЙЁР СЮЖЕТЛАР НАЗАРИЯСИ" ЁКИ "МИГРАЦИОН МАКТАБ"

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб "мифологик мактаб" йўналишида тадқиқот ишлари олиб борган фольклоршунослар мифларни қиёсий ўрганиш мақсадида жуда бой фактик материал тўпладилар. Бу эса жаҳоннинг гурли жойларида истикомат қилувчи халқлар оғзаки бадиий ижоди ва ёзма адабиётида кўплаб ўхшаш сюжет, мотив ва образлар мавжудлигини кўрсатди. Аниқланишича, тарихий-этник келиб чиқишида умумийлик бўлмаган халқларнинг эртақлари орасида сюжет қурилиши ва мотивлар тизимига кўра бир-бирига жуда ўхшаш асарлар кўпчиликти ташкил этар экан. Дунё халқлари фольклоридида бундай муштаракликларнинг сабабини ўша *ш.вр* фольклоршунослигида асосий йўналиш ҳисобланган "мифологик мактаб"нинг "ҳинд-европа бобосюжетлари"ни ўрганишга асосланган "қиёсий-филологик" методи ёрдамида аниқлашнинг имкони бўлмади. Чунки эпик сюжетларида ўхшашлик мавжудлиги аниқланган халқлар бир-бирдан жўғрофий ўрни, этник мансубияти, диний-этикодий қарашлари, турмуш тарзига кўра жиддий фарқланиб турарди. Шу тарих, фольклорнинг бу ўзига хос хусусиятини янги илмий концепция ва назария асосида тадқиқ этиш эҳтиёжи туғилди ва турли-туман халқлар фольклоридидаги ўхшашликларнинг сабабини тушунтиришга қаратилган "сайёр сюжетлар назарияси" юзага келди.

Ҳар хил халқлар сўз санъатидаги муштарак эпик ҳодисаларни Фольклоршуносликда "миграцион назария", "ўзлаштириш назарияси", "кезувчи сюжетлар назарияси", "сайёр сюжетлар назарияси" каби турли хил номлар билан аталувчи мазкур илмий йўналиш XIX асрнинг 50-йилларида эътиборан Фарбий Европа фольклоршунослигида "миграцион мактаб" номи олдди.

Турли халқлар эпик сюжетларининг ўхшашлиги биринчи марта "Калла ва Димна" масалларини тадқиқ этган француз олими Сильвестер де Оси аниқлаган. У узок йиллар мобайнида "Панчатантра" устида илмий тадқиқот ишлари олиб борди ва 1816 йилда "Калла ва Димна" ёки араб тилидаги Бидпай масаллари" номи китобини чоп эттирди.¹ С.Саси буддавийлик ақидаларини тарғиб этувчи адабиётларни, хусусан, будда кохинлари томонидан фойдаланилган афсона, ривоят, нақл ва масалларни ўрганиб чиқиб, буддизм инкирозидан кейин бу таълимотнинг маърифий-адабий меросидан брахманлар фойдаланиши ва "Панчатантра"нинг шаклланиш тарихига дойр киммэлли фикрлар билдирди.

Гарчи бу тадқиқотда эпик сюжетларнинг кўчиши хусусида Ф.И.Кр юритилмаган бўлса-да, С.Сасининг илмий қарашлари давом эттирган Л.Делоншаннинг "Ҳинд масаллари ва уларнинг Европага тарқалишини ўрганиш тажрибасидан" (1848), шунингдек, В.Вагенернинг "Ҳинд ва юнон аполлоглари орасидаги ўзаро алоқалар ҳақида очерк" (1852) асарида халқ оғзаки бадиий ижоди асарларининг оммаланишида ўзаро таъсир ва маданий

алоқаларнинг роли эътироф этилди. Бу икки тадқиқотчи қадимги юнон масалларининг маълум бир қисми Осиё халқлари фольклорининг таъсирида юзага келганлиги, айниқса, ҳинд адабиётининг маърифий характердаги адабий жанри - аполлогларнинг юнонлар томонидан ўзлаштирилиши натижасида масал жанри келиб чиққан деган қарашни илгари сурдилар.

С.Сасининг "Панчатантра" ҳақидаги тадқиқоти ва, айниқса, Л.Делоншаннинг ҳинд аполлоглари ва юнон масаллари орасидаги алоқадорлик тўғрисидаги гипотетик қарашлари таниқди немис филолог олими, қиёсий тилшунослик ва ҳинд филологияга дойр кўплаб илмий асарлар муаллифи, Гёттинген университети профессори Теодор Бенфей (1809-1881) томонидан яратилган "миграцион назария"нинг келиб чиқишига асос бўлди.

Т.Бенфей "мифологик мактаб" вакилларининг фольклор асарлари гоёт қадимий асосларга эгаллиги ҳақидаги илмий назарияни маъқуллагани ҳолда, "халқ оғзаки бадиий ижодиётининг тараққиёти ўзаро маданий ва адабий таъсир жараёни билан чамбарчас боғлиқдир" деган хулосага келди. У фольклорнинг ривожланишида миллий менталитет ва тарихий омилларнинг аҳамиятини эътибордан соқит қилганига қарамай, ўзининг ҳинд адабиёти сюжетларининг бошқа халқлар фольклорига "кўчиб ўтиши" ҳақидаги илмий қарашлари билан фольклоршунослик тарихида бурилиш ясади.

Т.Бенфей қадимги ҳинд эртақлари, нақл ва масаллари тўплами "Панчатантра" (милодий I аср)ни немис тилига таржима қилди ва 1859 йилда нашр эттирди. Олимнинг ана шу нашрга сўзбоши сифатида илова қилинган қарийиб 600 саҳифалик тадқиқотида санскрит эртақлари жаҳондаги бошқа халқлар фольклоридида мавжуд бўлган эпик сюжетлар билан низоётда ўхшашлигига кўплаб далиллар келтирди. Шунинг учун ҳам Т.Бенфейнинг ана шу сўзбоши-тадқиқоти фольклоршунослик тарихидаги "миграцион мактаб" назариясининг бошланғич нуқтаси бўлди.

Чунки Т.Бенфей "Панчатантра" ва Европа халқлари эртақлари сюжет тизимидаги ўхшашликнинг сабабини ҳинд-европа халқларининг этник тарихидаги муштараклик (яъни "мифологик мактаб" тарафдорлари таъбири билан айтганда, "ҳинд-европа бобосюжетлари")дан эмас, балки, бу халқлар ўртасидаги ўзаро маданий-тарихий алоқалардан излаш лозим деб ҳисоблади. Унинг фикрича, Шарқ маданиятининг Фарбий Европа халқларига таъсири бир неча тарихий босқичларни ўз ичига олади. Искандар Зулқарнайнинг юришлари ва эллинизм даври(милоддан бурунги IV-II асрлар)да амалга оширилган савдо-иқтисодий, маданий алоқалар "эпик сюжетларнинг кўчиши" жараёни рўй берган биринчи босқич бўлса, араб истеълочиларининг хуружи ва салб юришлари даври иккинчи босқич деб талқин қилинади. Т.Бенфейнинг тахминича, Осиё халқлари адабиётининг Европа фольклорига таъсири сезиларли даражада кучайиши билан характерланган ана шу "иккинчи босқич"да Шарқ адабиёти Европага асосан уч йўналиш бўйлаб кириб келган: 1) Ўрта ер денгизи соҳиллари мамлакатлари, шунингдек, Испаниянинг араблар томонидан истеъло этилиши ҳамда "Мавритания маданияти"нинг юзага келиши; 2) Шарқ маданиятининг Юнонистон архипелаги орқали Сицилия ва Италияга кириб келиши; 3) фольклор асарлари ва адабий сюжетларнинг Ўрта

¹ Каранг: Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.317-318.

ва Кичик Осиёдан Византия ҳамда Болкон ярим ороли орқали Шаркий Европага "Буёк ипак нули" бўйлаб кириб келиши.¹

Т.Бенфейнинг ёзишича, "X асрдан эътиборан Ҳиндистонга ислом динининг кириб бориши натижасида ёзма адабиёт озгаки баъдий аяғна устидан устулик кила бошлади. Ҳинд адабиёти намуналари араб ва форс тилларига таржима қилиниб, арабларнинг босқинчилик юришлари туфайли Осиё, Африка ва Европанинг турли мамлакатларида яшовчи аҳоли орасида кенг ёйила бошланди". У ҳинд адабиёти сюжетларининг Европа халқлари орасти тарқалишида мўғуллар истеълоси муайян даражада аҳамият касб этганлигини ҳам эътироф этади: "милодий I асрда буддавийлик адабиёти билан бирга ҳинд масаллари, нақд ва афсоналари аввал Ҳитойга, сўнгра Тибетга кириб борш. Тибет орқали эса бу масал, нақд ва афсоналар буддавийлик ақидалари бшан бирга Мўғулистон аҳолиси орасида тарқалган. Бизга маълумки, ҳинд адабиётининг кўпгина намуналари мўғул тилида таржима қилинган. Ҳа шу тариқа, ҳинд ҳикоятлари мўғулларнинг қарийиб икки юз йиллик ҳукмроялқи даврида Европага кенг ёйилган".²

Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасидаги адабий алоқаларнинг ана шундай мураккаб тарихий-фольклорий тавсифини илмий жиҳатдан далиллагаалиги учун ҳам Т.Бенфей концепцияси фольклоршунослик тарихида "тарши'ка-ориенталистик метод" номини олди.

Т.Бенфей билан деярли бир вақтда фольклор анъанасининг ривожланиши ва тараққий этишида "сайёр эпик сюжетлар"нинг бир халқ озгаки баъдий ижодидан бошқасига "кўчиб ўтиши" жараёни муҳим роль ўйнашини рус олими А.Н.Пипин ҳам кашф этган эди. Унинг 1858 йилда нашр этилган "Кўхқа рус киссалари ва эртақларининг адабий тарихидан очерклар" номли асари қадимги рус адабиётининг шарқ ва ғарб адабий анъаналари билан ўзаро алоқаларини ўрганишга бағишланган.

"Сайёр сюжетлар назарияси" XIX асрнинг охиридан бошлаб кўпгина фольклоршунослари ўзига жалб этди. Жаҳон халқлари фольклорининг ўзаро таъсири ва алоқаларини ўрганишга Р.Кёлер, М.Ландау, Н.Вольте (Германия), Г.Парис, Э.Коскен (Франция), А.Клоустон (Англия), А.де Анкона, Д.Компаратти (Италия), И.Поливка (Чехия) каби олимлар "миграцион мактаб"нинг илмий-назарий қарашларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшишди.

Рус фольклоршунослигида "бенфеизм", "компаративизм" номини олган "сайёр сюжетлар назарияси" В.В.Стасов, Ф.И.Буслаев, В.Ф.Миллер, А.Н.Велеловский, И.Н.Жданов, Г.Н.Потанин, А.Н.Кирпичников, А.М.Лэбсду (Россия) сингари олимларнинг тадқиқотларида давом эттирилди. Эпик сюжетларнинг ўзлаштирилиши жараёнини билан боғлиқ ўзига хос тарихий-филологик қонуниятларни очишга қаратилган "компаративистик" ёки "киёсий фольклористок" метод, айниқса, В.В.Стасовнинг "Рус бипиналарининг келиб чиқиши" (1868), А.Н.Велеловскийнинг "Шарқ ва Ғарбнинг адабий алоқалари тарихидан" (1872), "Жанубий рус билиналари" (1881-1884), В.Ф.Миллернинг

"Рус халқ эпосига дойр экскурелар" (1892), Г.Н.Потаниннинг "Ўрта аср Европа эпосида шарқ мотивлари" (1899) каби асарларида чуқурлаштирилди.

Ўзбек фольклоршуноси Ғ.Жалолов ўзининг "Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси" (1976), "Ўзбек фольклорларида жанрлараро алоқалар" (1979), "Ўзбек халқ эртақ эпоси" (1980) каби китобларида Шарқ халқлари адабиёти ва фольклорининг ўзбек фольклори эпик сюжетлари тараққиётига кучли таъсир кўрсатганлигини эътироф этади. Олим турли халқлар фольклоридаги муштарак-уйғун сюжетларнинг вужудга келиш сабабларини қуйидаги икки жиҳат билан боғлаб изоҳлайди:

а) биринчидан, халқларнинг қадимдан бир-бирига яқин ҳудудда ёки қўшни бўлиб яшashi, тарихий-тажрижий ривож, яшаш тарзи ва дунёқарашидаги яқинлик эртақлар сюжетларидаги ўхшашликни келтириб чиқаради;

б) иккинчидан, "эртақлардаги айрим машхур сюжетларнинг бир халқдан иккинчисига, бир ўлкадан бошқасига кўчиб юриши, ўтиб туриш ҳоллари ҳам мавжуд бўлиб, бу халқлар орасидаги...иктисодий, савдо, маданий ва турли-туман ўзавро алоқалар билан боғлиқдир".¹

Ғ.Жалолов ўзбек фольклоршунослиги тарихида биринчи бўлиб Шарқ халқлари ёзма адабиёти, хусусан, халқ китобларининг таржималари ўзбек фольклори эпик жанрларига катта таъсир кўрсатганлигини, хусусан, ўзбек эртақчилари репертуарида ҳинд, эрон араб халқлари фольклоридан ўзлаштирилган сюжетлар асосида яратилган асарлар мавжудлигини аниқлаган. Унинг эпик сюжетларни киёсий таҳлил қилиш борасидаги изланишлари натижасида "Калила ва Димна", "Веталининг йигирма беш ҳикояси", "Минг бир кеча", "Тўтинома" каби Шарқ адабиётининг мумтоз асарлари ўзбек халқ эртақлари сюжет тизимини бойитишга катта ҳисса қўшган манбалар сирасига қиради. Масалан, "Кумурсқа", "Овчи, Қўкча ва доно", "Илоннинг иши захар солмоқ", "Ҳийлагар бедана" эртақлари сюжети "Калила ва Димна" ҳикояларига ўхшаб кетса, милонинг I асрида вужудга келиб, Марказий Осиё, Мўғулистон ва Тибет халқлари орасида жуда машхур бўлган "Веталининг йигирма беш ҳикояси" китобидаги бешинчи ҳикоя уч оғани ботирлар қидаги ўзбек халқ эртақларини эсга солади.

"Сайёр сюжетлар" ёки "кўчиб юрвчи сюжетлар"нинг ўзбек халқ эртақлари сюжет силсиласини бойитувчи манбалардан бари бўлганлигини тўғри эътироф этган Ғ.Жалолов қадимги ҳинд адабиёти намуналарининг Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар орасида тарқалиши интерпретация йўли билан амалга ошган деб ҳисоблайди: "эртақлар қандай бўлса, шундайлигича қилинмайди, балки уларнинг баъзи мотивлари қабул қилиниб, жуда катта ўзгаришлар(интерпретация)га учради. Халқимиз бу эртақлар мотивларини ўз ҳаёти, маданияти, психологияси, дунёқараши, урф-одатлари, орзу-истаклари замида чикди, ўз талабларига жавоб берадиган ўринларни қолдириб, баъзиларини эса батамом қайта ишлаб, оригинал эртақлар даражасига кўтарди".²

Эртақ сюжетларининг шаклланишини асосан "сюжетларнинг кўчиб ўтиши" жараёни билан боғлиқ деб ҳисоблаган "миграцией мактаб"

¹Соколов Ю.Русский фольклор. - М.: 1941. - С.63-64.

Кокьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.320-321.

¹ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. - Тошкент.: Фан, 1976, 41-бет.

² Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. - Тошкент.: Фан, 1976, 43-бет.

вакилларида фарқли ўлароқ Ғ.Жалолов эпик сюжетлар қуйидаги икки омил асосида юзага келган деб ҳисоблайди: "ўзбек халқ эртақлари сюжетининг халқимиз ҳаёти, дунёқараши, урф-одати, миллий хусусияти ва яшаш шароити билан ҳамбарчас боғлиқлиги унинг ўзига хос хусусиятларидандир. Шунинг учун ҳам бу эртақларнинг сюжети халқаро эртақ сюжетига монанд бўлиши, кўчиб юривчи сюжет деб номланишидан катти назар, улар ўзбек халқининг узок асрли жуда қадимий маданияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келган".¹

Ўрта Осиё туркий халқлари эртақчилик анъаналари тарихини қиёспий-типологик нуқтаи назардан тадқиқ этган фольклоршунос олим Х.Эгамовнинг "Сайёр сюжетлар" (1975), "Ранг-баранг олам" (1979), "Туркий халқлар эртақчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар" (1980) каби асарларида ўзбек халқ эртақлари сюжет силсиласи қардош туркий халқлар фольклори тизимида таҳлил қилинади. Унинг фикрича, "бир халқ оғзаки ижодидан иккинчи халқ оғзаки ижодига ўзлашган, яъни мазкур халқ идеологик, фалсафий, эстетик ва этик қарашларидаги ўзига хосликлар ёрқин акс этган, интерпретацияга учраган мотивлар" "кўчиб юривчи ёки халқаро мотивлар" дейлади. Туркий халқлар эртақларида юнон, араб, хинд ва эрон мифологияси ҳамда фольклорига хос "кўчиб юривчи" сюжет ва мотивлар мавжудлигини эртақларнинг қиёспий таҳлили воситасида аниқлаган Х.Эгамов "бир халқ ижодидаги мотив ёки эпизод иккинчи халқ учун бир эртақ сюжети оўлиб хизмат қилиши ёки аксинча, бир сюжет иккинчи халққа ўтганида миллий интерпретацияга учраб, шу халқ эртагида маълум мотивларга айланиши" қонунияти мавжудлигини аниқлади.

Ўзбек фольклори эпик сюжетлари тизимининг шаклланиши ва бойиб боришида араб адабиёти, айниқса, "Минг бир кеча" ("Алф лайла ва лайла")нинг таъсири кучли бўлган. Шу боис ўзбек фольклоридagi "ўзлаштирма сюжетлар"нинг манбалари ҳақида сўз юритганда араб-ўзбек фольклор алоқалари масаласига ҳам тўхталиш керак бўлади. Фольклоршунос олим Ш.Шомусаровнинг "Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёспий таҳлили" 120(12) номли тадқиқоти худди шу муаммо таҳдигига бағишланган. Олим араб ва ўзбек халқ эртақлари сюжет тизимидаги муштаракликларнинг юзага келишига қуйидаги икки омил асос бўлган деб ҳисоблайди: а) эртақ сюжетлар дини нг жонли оғзаки ижро орқали тарқалиши; б) китобат қилинган адабий эртақлар, биринчи навбатда, "Минг бир кеча" мажмуасининг Ўрта Осиё халқлари орасида оммаланиши.³

Дарҳақиқат, "Минг бир кеча"нинг таржима қилиниши ва халқ оммаси орасида тарқалиши натижасида араб эртақчилигига хос бўлган кўплаб сюжетлар ўзбек эртақчилари релертуарига кўчган. Проф. Ғ.Жалолов "Елафо", "Гулжавол", "Камбағал хотиннинг хийласи", "Тухматчилар жазоси", "Тадэирпи аёл", "Сўлмас гул ёки вафодор хотин" каби эртақлар, шунингдек, Ҳамзанинг "Майсаранинг ити" комедияси сюжети "Минг бир кеча"нинг 593-596-кечаларида Шаҳризода томонидан сўзланган араб эртагига жуда яқинлигини

қайд қилган эди.¹ Ш.Шомусаров эса "Минг бир кеча"даги "Сехрланган йигит хикояси" эртагига айёр хотин билан боғлиқ воқеалар тафсилоти (1-жилд, 66-70-бетлар) "Сирли гиламча" номли ўзбек эртагидagi Гул ва Қахрамон саргузаштларини ёдга тушириши; "Бир мирилик хикмат" номли араб эртаги "Сирли туш", "Уч оғиз ўгит" номли ўзбек эртақларининг яратилишига асос бўлганлиги; "Туз" номли араб эртагидagi воқеалар ўзбекларнинг "Доно хотин" эртагига яқинлигини аниқлаган. Зеро, араб халқ оғзаки бадиий ижодиётининг китобат қилинган адабий манбалари орқали Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбеклар орасига тарқалган "сайёр сюжетлар" ўзбек эртақчиларининг бадиий-эстетик қарашлари ва эпик билими доирасида узок йиллар мобайнида қайта ишланиши натижасида янги эртақлар силсиласи юзага келган.

"Сайёр сюжетлар назарияси"ни илгари сурган "миграцион мактаб" ўзига хос ютуқларга эришганлиги билан фольклоршунослик фани тарихида алоҳида ўрин тутди. Бу мактабнинг асосий ютуғи, XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган "мифологик мактаб" тарафдорларининг фольклор асарларининг келиб чиқиш тарихи, генезисига дойр бир ёкдама концепцияси ("барча эпик асарлар сюжетининг ягона бобосюжет ёки хиндевропа боботилида сўзлашувчи этнос мифологиясига бориб тақалиши")нинг хатоси исботланганлиги ҳамда халқ оғзаки бадиий ижодининг тараққиётида халқлар орасидаги маданий алоқалар ва ўзаро адабий таъсир алоҳида ўрин тутишини илмий асосланганлиги билан белгиланади.

"Миграцион мактаб" тадқиқотлари натижасида жаҳоннинг турли-туман халқлари фольклоридagi муштарак мавзудаги асарлар, ўхшаш сюжет ва мотивлар тизими мавжудлиги аниқланиб, бу фикрни тасдиқловчи жуда катта фактик материал тўпланди ва қиёспий таҳдигла тортидди. А.Н.Веселовский таъбири билан айтганда, "бу назария тарафдорлари сюжетларнинг ўзлаштирилиши ҳодисасини икки ёкдама ижодий жараён сифатида, яъни "маданий ҳодиса" ўзлаштирилган халқ фольклорининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ўша ҳодисани ўзлаштирган халқ адабиётининг миллий спецификасини ўргандилар".

Шу билан бирга, "миграцион мактаб" тадқиқотларида муайян даражада чекланишлар ва камчиликларга ҳам йўл қўйилганлиги фольклоршуносликда ҳақли равишда эътироф этилди. Бу мактаб вакиллариининг энг катта хатоси, турли халқлар фольклоридagi "ўзаро ўзлаштириш" ва адабий таъсир ҳодисасининг тарихий-фольклорий жараёндаги ролини ҳаддан ортиқ даражада бўрттириб кўрсатишга берилиб кетиш оқибатида ҳар бир халқ оғзаки бадиий ижодиётда унинг миллий менталитета, маънавий маданияти, эстетик қарашлари, руҳий табиати, этник мансубияти ва турмуш тарзининг ўзига хослиги ҳам акс этишини назардан соқит қилишган. Қолаверса, фольклорнинг асосий гоёлари бевосита унинг ижодкори бўлган халқ оммаси томонидан яратилар экан, у ёки бу эпик сюжетнинг ўзлаштирилиши фольклор тараққиётининг асосий шarti эмас, балки ижодкорликдаги иккиламчи ҳолат ҳисобланади.

¹ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. - Тошкент.: Фан, 1976, 40-бет.

Эгамов Х. Ранг-баранг олам. - Тошкент.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 42-43-бетлар.

Шомусаров Ш. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёспий таҳдиги. - Тошкент: Фан, 2002, 252-бет.

¹ Жалолов Ғ. Ўзбек фольклоридagi жанрларо алоқалар. - Тошкент.: Фан, 1979, 153-154-бетлар.

² Каранг: Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. - М: "Высшая школа", 1983. - С.404.

"Миграцией мактаб" вакиллари (мае: В.В.Стасов, В.Ф.Миллер ва бошк.) турли халқлар фольклоридидаги учрайдиган муштаракликларнинг барчасини "адабий ўзлаштириш махсули" деб қарайдилар. Аммо фольклорда типологик муштараклик ҳам мавжудлиги ҳар қандай ўхшашликни "сюжетларнинг кўчиши" ёки фольклор элементларининг миграцияси натижасида юзага келган ҳолат деб баҳолаш тўғри эмаслигини кўрсатади. XIX аернинг охириларигача фольклоршуносликда етакчи йўналиш ҳисобланган бу илмий мактабнинг шу каби камчиликлари кўзга ташланган, халқ оғзаки бадий ижодиётини тадқиқ этишнинг янги методларига эҳтиёж сезила бошлади. "Миграцион мактаб"нинг тарихий-фольклорий жараён ривожидида реал ҳаётнинг воқелик ролини адсобга олмаслик натижасида келиб чиққан назарий камчиликлар "антропологик мактаб" таълимоти томонидан тўғриланди.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИҚДАГИ «АНТРОПОЛОГИК МАКТАБ» НАЗАРИЯСИ

XIX аернинг 60-йилларига келиб халқ оғзаки бадий ижодиётини ўрганишда етакчи мавқе эгаллаб турган "миграцион мактаб" вакиллари олиб бораётган тадқиқотларнинг қўлами кенгайди ва улар олиб бораётган изланишлар учун фақат Европа ҳамда Шарқ - Ўрта ва Кичик Осиё худудига оид материалларнинг ўзи кифоя қилмас эди. Натижада "сюжетларнинг кўчиб юриши" назарияси таъсирига берилиб кетган этнограф, фольклоршунос, географ, тилшунос ва сайёҳлар жаҳоннинг турли-туман мамлакатларида яшовчи аҳолининг фольклорини тўплашни авж олдирдилар. Ўша даврда амаёга оширилган этнографик экспедициялар ва географик кашфиётлар ҳам фанга янги фольклор материалларининг олиб кирилишига сабаб бўлди. Шу тарихи жаҳоннинг деярли барча худудларида, хусусан, Африка, Жанубий Америка, Австралия, шарқий ва жанубий Осиё, Океанияда яшовчи аҳолининг оғзаки бадий ижоди аънаваларини бой фольклор материаллари жамланди. Шунда мутахассислар яна турли худудларда истиқомат қилувчи ва муҳими, бир-бири билан на этногенетик, на тарихий-маданий алоқада бўлмаган халқлар фольклоридидаги гаройиб джаражадаги муштаракликларга дуч келдилар. Бундай лингвофольклористик ва этнофольклористик параллелликларнинг сабабларини "мифологик мактаб"нинг "умумий аждодлардан мерос қилиб олинган просюжетлар" назарияси билан ҳам, "миграцион мактаб"нинг "сайёр сюжетларнинг бир халқдан бошқа халқ фольклорига ўзлаштирилиши, кўчиб ўтиши" натижасида этнофольклорий муштаракликларнинг юзага келишига дойр илмий қарашлари билан ҳам изоҳлаб бўлмас эди. Бошқача қилиб айтганда, дунё халқлари фольклоридидаги айрим ўхшашликлар ва муштаракликларнинг келиб чиқиш қонуниятларини ўша даер фольклоршунослигида амал қилаётган назарий қарашлар доирасида тушунтиришга имкон бўлмади. Фольклоршунослик таракқиётидаги ана шундай мураккаб бир босқичда "антропологик мактаб" номли янги назария вужудга келди. "Антропологик" ёки "этнографик мактаб"нинг назарий қарашлари ибтидоий маданият ва қадимги диний эътиқодларнинг йирик тадқиқотчилиси, этнография ва моддий маданият тарихини ўрганишдаги эволюцион назария

таракқотларидан бири, "антропологик мактаб"нинг асосчили, инглиз этнологи Э.Тайлор (1832-1917) ва унинг изодошлари - В.Вундт (Германия), Ж.Фрезер (Англия), А.Н.Веселовский (Россия) томонидан илгари сурилган.

XIX аернинг 30-йилларидаёқ фольклор асарларини инсоният тарихининг энг қуйи босқичидан то юқори таракқиёт даражасигача бўлган даврлардаги бадий-эстетик таракқур тизимининг ривожланиш қонуниятлари асосида тадқиқ этиш қоясини кўтариб чиққан "антропологик мактаб"нинг шаклланиши учун зарур бўлган муайян илмий база яратилган эди. Европалик табиатшунослар орасида эволюцион назария кенг ёйилган ўша даврда таракқур ривожининг таржижийлик мезони асосида ўсиши қояси инсоният тарихини ўрганишга ҳам тадқиқ этила бошланди. 1836 йилда Копенгагендаги Қадимий осори-атикалар миллий музейи директори Карл Юргенсен Томсен археологик материалларни илмий тавсифлаш асосида инсоният тарихининг энг қуйи қатламига оид топилмаларни "тош, бронза ва темир даврлари"га бўлиб таснифлади. Унинг шогирди Йене Якоб эса археологик топилмаларнинг қайи даврга мансублигини аниқлаш усулини кашф этди. Орадан озгина вақт ўтгач, франциялик хаваскор археолог Буше де Перт мамонт ва бошқа шунга ўхшаш аллақачонлар кирилиб йўқ бўлиб кетган жониворлар билан бир даврда яшаган ибтидоий одам томонидан ясалган тош қуролларни топишга муваффақ бўлди. Бу эса эволюцион таълимотда янги бир йўналиш - қадимги одам ва ўша давр маданиятини тадқиқ этишга йўл очиб берди. Инсоният томонидан яратилган урф-одатлар, маросимлар, ирим-сирим ва инонч-эътиқодлар, фольклор асарларини тарихий-тадрижий жараён сифатида ўрганиш аънарасини бошлаб берган инглиз этнологи Эдуарда Бернетта Тайлорнинг илмий қарашлари ҳам аслида ана эволюционистик назария асосида шаклланган.

Э.Тайлор ўзининг 1861 йилда чоп этирилган "Анахуак ёки Мексика: ўтмиши ва бугуни" номли биринчи китоби кубалик хаваскор археолог-этнограф Г.Кристининг 1856 йилда Мексика бўйлаб қилган сайёҳати мобайнида тўпланган қадимий ёдгорликлар ҳамда этнофольклористик материаллар асосида ёзилган эди. 1865 йилда эса унинг "Инсониятнинг қадимги тарихига дойр тадқиқотлар" номли асари босилиб чиқди. Э.Тайлор эволюционистик назария ёки "қиёсий-этнографик метод" тамойилларига суянган ҳолда, ўзининг бу китобида башарият маданиятининг ибтидоий даврдан "варварлик даври" орқали цивилизациягача бўлган ривожланиш босқичини ўтаганлиги; айрим халқлар маданияти ва турмуш тарзидаги фарқли жиҳатлар уларнинг ирқий мансубиятига эмас, балки эришилган таракқиёт даражасининг бир хилда эмаслиги билан боғлиқлиги; ҳар бир этноснинг маданий бойликлари бевосита ўша халқнинг ўзи томонидан яратилиши, аждодларидан мерос қилиб олиниши ёки ёнма-ён, қўшни бўлиб яшовчи миллатларнинг маданий қадриятларидан ўзлаштирилиши мумкин деган қоят муҳим хулосаларни¹ баён қилган.

Э.Тайлор ўз салафларидан фарқли равишда "homo sapiens" ("ақлли одам") биологик индивид сифатида эмас, балки руҳий нуқтаи назардан баҳоланиши керак деган қарашни илгари сурди ва маданий ва ижтимоий фактларни ҳам антропологик тадқиқотлар доирасига жалб қилиш лозим деб ҳисоблади. Шу

¹ Першиц А.И. Предисловие // Тайлор Э.Б. Первобытная культура. - М.: Политиздат, 1989. - С. 8.

йўналишда ўз илмий тадқиқотларини давом эттирган олим 1871 йилда "Ибтидоий маданият" номли машҳур китоби, 1881 йилда эса "Антрополог'и" номли фундаментал асари босилиб чиқди.

Маълумки, "антропология" атамаси Аристотель томонидан "инсон ҳақидаги фан" маъносига қўлланилган. XIX асрнинг ўрталарида эса Европ.да этнография ва фольклоршунослик фанлари ягона фанний атама - "антропология" доирасида умумлаштирилган эди. Э.Тайлор ўзнинг "Ибтидоий маданият" асарини ёзишга киришар экан, немис антропологи Т.Вайц (1821-1864)нинг кенг қўламдаги этнографик материалларни системалаштириш натижасида яратилган "Халкларнинг табкий антропологияси" (1959) ва этнография фанида "элементар тафаккур" (леи инсоният тафаккури таракқиётининг муайян бир даврида турли халқлар орасида юзага келган бир хил шароитларда муштарак ижтимоий ва маънавий тушунчаларнинг келиб чиқиши назариясига асос солган немис этнолог олими А.Бастиан (1826-1905)нинг "Одамнинг тарихи" (1959) номли асарларини кунт билан ўрганиб чиққан.¹ Бу китоблар маълум маънода, фольклор ва этнографик материалларни "антропология: назария" асосида киёсий тадқиқ этИш методикасини ишлаб чиқишда асос бўлган.

Дунё халқларининг маданияти, урф-одатлари, турмуш тарзи, анъанилари, диний, ахлоқий-этик, бадий-эстетик қарашлари ва поэтик тафаккурида жз'да қўплаб ўхшашликлар мавжудлигини аниқлаган Э.Тайлор бундай умумий жиҳатларнинг келиб чиқишини инсониятнинг узит хос табиати, унинг рухияти ва тафаккурининг муштараклиги ҳамда башарият маданияти таракқиёти босиб ўтган йўлнинг бир хиллиги билан боғлаб изоҳдайди. Бу - турли халқлар фольклоридидаги муштарак сюжет элементлари ва мотивларнинг мавжудлигини бир халқ озгаки бадий ижодиётида яратилган эпик сюжетларнинг бошқа халқлар томонидан узлаштирилиши натижасига юзага келган ҳолат деб баҳолаган "миграцион мактаб" таълимотига Караганда анча илгор ва янги назария эди. Чунки Э.Тайлорнинг "қиёсий этнографик м(тод"и фольклор таракқиётида тарихий-фольклор жараён динамикасининг рели ва ўрни муҳим ақамият касб этади деган муҳим қарашни ўзида мужассамлаштирган.

Э.Тайлор таракқиётнинг юкори боскичларига эришган халқлар мада-шяти, фольклори ва этнографиясида сақланиб қолган қўплаб "қадимги тасавиурлар излари"ни топиб, уларни ибтидоий давр кишиларининг қўхна мифологик қарашлари, ритуал ва маросимлари билан қиёслаб "иоч-этикодларнинг қолдиқ ҳолда сақланиб қолиши" қонуниятини очиб берди.

Қадимги ирим-сирим ва инончларнинг халқ турмуш тарзида қолдиқ ҳолда сақланиб келишига "акса уриш" билан боғлиқ халқ қарашлари ва у билан боғлиқ айтим ҳамда аломатларни мисол килиб келтириш мумкин. Э.Тайлорнинг "Ибтидоий маданият" асирида ёзилишича,² Африкадаги Зўйус кабиласида бирор киши акса урса "Менга "идхлози" (яъни "аждодлар рухи")дан дуо-олкиш келди. Ота-боболаримнинг арвоҳлари менинг ҳуз) римга келдилар, энди мен уларни алқаб, дуо ўқишим лозим. Чунки улар акса урдириш

оркали мендан дуо талаб қилмоқдалар" деб, мол-халига барака, болалари ва аёлига соғлиқ тилар экан. Уларнинг назарида хаста одамнинг акса уриши - унинг ҳомий руҳдар мададида касалликдан фориғ бўлаётганлигидан далолат беради. Зулус кохинлари эса одамни акса уришга мажбур қиладиган қучни "Итонго" дейдилар. Халқ қарашларига қўра, бирор одамнинг ичига Итонго кириб олса уни акса урдиар ва шу боис акса урган киши дарҳол "Итонго!" деб унинг номини тилга оилиши керак эмиш. Гвинеяда эса кабила оқсоқоли аксирса, унинг қавмдошлари дарҳол чўкка тушган қуйи ерни тавоф қилганлар ва қафтларини бир-бирига уриб чапак чалиб оқсоқолнинг соғ-саломат бўлишини тилашган. Полинезияликлар орасида эса ёш гўдақ аксирса "*Cos бўл!*" дейилади. Э.Тайлор "аксириш" билан боғлиқ бу каби ирим-сиримлар жаҳсннинг қўпгина халқларида мавжудлигини кайд қилади ҳамда унинг тарихий асосларини ибтидоий одамнинг эзгу ва ёвуз руҳдар тўғрисидаги мифологик тасавурларининг қолдиқ ҳолда етиб келган қўринишларидан бири деб >исоблайди.

Чиндан ҳам "акса уриш" билан боғлиқ бу каби эътиқодлар ўзбек халқи орасида ҳам қадимдан сақланиб келганлиги боис бироор киши аксирганда уни? г ёнидагилар "Соғ бўлинг!" дейдилар. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Тангачар қишлоғида эса ёш бола беҳосдан акса урса "*Пир бўлсин!* Бува бўлсин!" дейдилар. Бу билан бола соғ-саломат униб-ўссан деган эзга ният ифо; дланади. Ана шуларнинг барча умумжаҳоний миқёсда кенг тарқалган ва қадимий негизга эга бўлган эътиқодий қарашлар тизимига даҳлдор тасавурлар сира лча қиради.

Э.Тайлор томонидан илмий асосланган "антропологик назария"нинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири этнография фанига "ибтидоий анимизм" туш; нчасининг олиб кирилганлиги билан белгиланади. "Анимизм" атамаси лотинча "анима" ("жон") ёки "анимус" ("руҳ") сўзи асосида ясалган термин бўлқб, Э.Тайлор талкинча, "нарса-ҳодисаларни жонли деб тасаввур қилиш ёки ибтадоий даврдаги илк диний қарашларнинг ўзагини ташкил этган эътиқодий қара ш"дир.

Ибтидоий тасавурларини ўрганиш асосида ўзининг "анимистик назария"сини яратган Э.Б.Тайлорнинг ёзишича, қадимги одам инсон тушига кирган воқелик жоннинг танадан ташқарида бўлган пайтидаги қўрган-кечирган нарсаларининг ифодаси деб тушунган. Унинг фикрича, қадимги одамлар туш қурил ёки ўлимнинг моҳияти ҳақидаги ўйлаганда, ҳар бир кишида алоҳида субс ганция, жон мавжуд бўлади ва у ўзининг тана қобиғидан вақтинчалик ёки бутунлай чиқиб кетиши мумкин деб тасаввур қилган.' Бу тасаввур жаҳон халқлари фольклоридида бир қатор "анимистик характерга эга анъанавий мот'глар"нинг яратилишига ҳам асос бўлган.

Қирол Гунтрам тўғрисидаги бир ривоятнинг қисқача мазмунини келт ирган. Унда нақл қилинишича, "қирол ўрмондаги бир ирмоқ бўйида содиқ курс лбардорининг тиззасига бош қўйиб ухлабди. Қуролбардори қараб турса, қир< лнинг бурнидан чиққан бир илон ирмоқ сари ўрмалаб борибди-ю, аммо сув ^ н ўтолмабди. Шунда хизматқор ирмоқ устига ўз қиличини қўйибди. Илон қилқч устидан ўрмалаб ўтиб, ирмоқ ортидаги қоятош остига кириб кетибди.

¹ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М: Изд-во инооранной литературы, 1960. - С.399.

² Тайлор Э. "Первобытная культура"...С.82-84.

¹ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. -М., 1989. -С. 218-219.

Орадан анча вақт ўтгач, илон тош остидан қайтиб чиқибди-ю, келган йўли билан ортига қайтиб, яна киролнинг бурнига кириб кетибди. Шунда кирол уйғониб, бир туш кўрганини, тушида даре устига қурилган темир кўприқдан ўтиб, қатта тоғ ичидаги олтин қонини кўрганини айтиб берибди.¹

Бу ривоятда ҳикоя қилинган сюжетнинг ўзига хос миллий версиялари ўзбек фольклорига ҳам оммалашган. Шулардан бири, Навоий шаҳри билан Қизилтепа туманининг оралиғида жойлашган "Малик чўли" тўғрисидаги оронимик ривоятдир. Унда айтилишича, "бу жой Бухоро амирининг сафар пайтида дам оладиган оромгоҳи бўлган. Мамлакат ҳукмдори Нурота, Зиёдин, Султон рабоб, Кармана, Қалқонотани айланиб, одатда бу ерга келиб тушган. Жазирама иссиқда бу ернинг салқин ҳавоси унга ором бағишлаган. Қулардан бир куни у навбатдаги сафар чоғи шу манзилга қўнади ва чарчаб уйкуга кетади. Унинг олдида сув тўла коса ва унинг устига пичоқ қўйилган бўлади. Амалдорлар ичида Малик исми соқчи йигит ҳам бўлган экан.

Ҳукмдор уйкуга кетгач, унинг бурнига чивин қўнади, сўнг коса устидаги пичоққа учиб боради, ундан юриб ўтиб, сичқон уясига кириб кетади. Бу ҳодисани кўриб турган Малик индамай ўтираверибди. Подшо уйқудан уйғониб, амалдору шайхулисломларига дебди:

- Бир антика туш кўрибман. Тушимда узок чўлдан ўтиб, даре бўйига етибман, унинг устидаги темир кўприқдан ўтиб, адашибман-да, бир торга кириб борибман. Ҳор ичида икки хум тилла кайнаб турганмиш. Уни кўриб, яна тахтимга келиб ўтирибман. Тушимнинг таъбири не бўлғай? Айтинглар?

Шайхулислом курияндозлар китоб ағдариб шундай жавоб қилишибди:

- Эй тақсири олам, сув ҳам, тилла ҳам ёруғлик. Тoleyингиз баланд, давлатингиз янада зиёда бўлиб, олтинга кўмилгайсиз.

Малик бўлса бу ҳодисанинг маъносига тушунибди-да, ўзини касалга солиб ётиб олибди. Подшо кишилари билан жўнаб кетгач, у дарҳол ўридан туриб, ҳалиги сичқон уясини қовласа, икки хум тилла чиқибди. Йигит бир хум тиллани сарфлаб, у ерда кишлок, сардоба қурдирибди. Иккинчи хум тиллани ёру биродарлари билан баҳам кўрибди. Ўша-ўша бу чўл ва кишлок "Малик" номи билан аталадиган бўлибди".

Маълумки, Бухоро ҳукмдор Шамсулмулк Носир ибн Иброҳим (1068-1080) томонидан 1069-1079 йиллар оралиғида Малик чўлида сардоба ҳамда Работ Малик карвонсаройи бунёд этилган. Шамсулмулкнинг Бухоро ва унга қаршли ҳудудларда бир қатор работлар қурдирганлиги ҳақидаги тарихий факт асосида яратилган ривоятда туш мотиви анимистик тасаввулар асосида тасвирланган.

Одам ухлаётган пайтда унинг жони бирор жонивор кўринишида танани тарк этиши ва бу воқеалар ухлаётган кишига тушда рўй берган ҳодисалар бўлиб намоён бўлиши мотиви ўзбек халқ ривоятларининг анъанавий сюжет элементига айланган. Бу анимистик мотив Абдуллахон ва унинг вазири Қулбобо Қўқалдош саргузаштларига бағишланган куйидаги ривоятда ҳам учрайди:

"Абдуллахон билан Қулбобо Қўқалдош иккови амакивачча экан. Ҳали Абдуллахон подшоҳ бўлмасдан аввал Қулбобо Қўқалдош иккови поллизорга келиб, қовун ва тарвуз сўйиб ебдилар. Қун кузги иссиқ экан. Шу ерда кигиз

устида Абдуллахон билан Қулбобо Қўқалдош чўзилиб ухламоқчи бўлибдилар. Абдуллахон дарров ухлаб қолибди. Аммо Қулбобо Қўқалдош ухлаёлмабди. Бир палла Қулбобо Қўқалдош қараса, Абдуллахоннинг бурнидан бир чивин чиқиб бир тарафга равона бўлибди. Учиб бора туриб ерда ётган пичоқ устидан ўтиб, бир шгоанда (сув ўпириб кетган чуқурлик)га кириб кейин жиранда ичидаги бир ёриқдан чиқиб ортига қайтибди. Келган йўлидан юриб, қайтиб келиб Абдуллахоннинг бурнидан кириб кетибди. Бир маҳал Абдуллахон уйғониб, Қўқалдошга қараб:

- Мен бир туш кўрибман. Тушимда бир ёқларга борибман. Йўлда бир темир кўприқдан ўтибман. Кейин жуда қатта тоғдай чуқурлик бор экан, ўша чуқурликда қатталиги тепадай келадиган қўза бор экан. Қўзанинг ичида ҳар бири галвирдай келадиган сон-саноксиз кўп тилло бор экан, - дебди.

Боядан бери бу воқеани кузатиб турган Қулбобо Қўқалдош Абдуллахондан ажралиб қолибди. Кейин ёриққа махсус белги қўйибди-да, Қулбобо Қўқалдош Абдуллахон хизматида юраверибди. Давр айланиб, Абдуллахонга Бухоро подшолиги тегиб қолибди. Шундан кейин Абдуллахон Қулбобо Қўқалдошни чақириб;

- Сен менга кўп хизмат қилдинг, мана бугун менинг ошигим олчи турди, яъни подшоҳ бўлдим. Энди мандан қўнглингда нима бўлса, тила - дебди.

Қулбобо Қўқалдош ҳалиги поллизорни танлабди. Дарров Абдуллахон Қулбобо Қўқалдошга поллизорни ўрнини васиқа қилдириб берибди. Қулбобо Қўқалдош ўша поллизорга бориб белги қўйилган жойни топибди-да, хазинани қазиб олибди.

Чивиннинг қўзига тепадай бўлиб кўринган қўза тандирдан сал қаттароқ экан ва галвирдай бўлиб кўринган тиллалар қирқ тангалик ёки ярим мисқоллик тиллалар экан. Қулбобо ана шу хазинани сарфлаб, Бухорода Қўқалдош деган қатто бир Мадраса қурдирган экан".¹

Юқоридаги ривоятлар сюжетининг анъанавий ўзак мотиви - чивин шаклидаги жоннинг сафари аждоқларимизнинг одам жони тўғрисидаги мифологик қарашларини ўзида мужассамлаштирган. Таниқли бахши Раҳ^атулла Юсуф ўгли ёзиб олган этнофольклористик маълумотларга қўра, Нуротанинг Қоракиса кишлоғида яшовчи кишилар "девларнинг жони қабутар сувратида намоён бўлиб туради" дейдилар. Айтишларича, дев нафас олганда жони қабутардай оғзидан кириб-чиқиб тураркан, яъни нафас чиқарса, далага бир қулоч парвоз қилиб, нафасни тортса, томоғидан кириб кетиб туради. Ажойиб афсоналар дostonларда жуда кўп, аммо одамнинг жони тўғрисида ҳам девларнинг жони ҳақидаги афсонага ўхшаш бир кичик афсона бор. Одамнинг жони ҳам жасадига яраша, одамнинг жони чибиндай бўлар эмиш. Агар одам туш курса, жони бурнидан чиқиб кўп жоиларга бориб келар эмиш. Уша юрганида жон нимани курса, одам уйкуда унинг аксини кўриб, шуни "туш" деб атар эмиш".²

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв. № 1713,8.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви. Инв.Ч>1713/7. 1971 йил 19 май куни Раҳматулла Юсуф ўгли ёзиб олган.

¹ Юқоридаги асар, 220-бет.

Одам жонининг куш (кўпинча "каптар") шаклида намоён бўлиши ҳақидаги анимистик тасаввур ўзбек халқ афсоналарида кенг тарқалган асотирий мотивлардан бири. Жумладан, Хоразм воҳасида ёзиб олинган сув қульти билан боғлиқ мифологик афсонанинг этнограф олим Г.П.Снесарев томонидан ёзиб олинган бир вариантыда ана шу қадимий сюжет элементи сақланган: "ҳикоя қилишларича, Шайх Ҳақимота Бурхоннинг гўзал қизи Анбар онага уйланади ва ундан уч ўғил фарзанд кўради. Кенжасининг исми Хубби бўлади. Отаси катта болаларини яхши кўрар, Хубби эса Амбар онанинг севимлиги экан. Бир куни Ҳақимота ўғилларини синаб кўрмоқчи бўлади. Шунда онасининг чақирганини эшитган Хубби волидасининг хузурига анча кечикиб келади. Онаси нега кечиканлигининг сабабини сўраганида, у биринчи марта чақирганида сувга чўкаётган кемани қутқарганини, иккинчи сафар эса сув балосидан қутулган кишилар унга атаб қурбонликка сўйган ҳўкизни тирилтирганлигини айтиб беради. Ўз вақтида етиб келмаганлиги учун Хубби отаси билан чиқишолмай қолади. Ҳақимота унинг уйдан чиқиб кетишини талаб қилади. Шунда Амбар она Хуббини уйга қамаб кўяди. Аммо Хубби кийимларини ечиб ташлаб, каптар га айланади ва уй томидаги тўйнуқдан учиб чиқиб кетади".¹

Бизнингча, Хоразм афсоналаридаги Хуббининг каптарга айланиши аждоқларимизнинг одам ўлгандан кейин унинг жони қушга айланиб учиб кетади деган қадимий анимистик қарашларига боғлиқ ҳолда келиб чиққан. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи момолар бировнинг ёш боласи нобуд бўлганини эшитишса, "фалончининг боласи учибди" дейдилар. Бу иборада ҳам қадимги тасаввурлар акс этган бўлиб, аждоқларимиз ўлимни инсон умрининг ниҳояси эмас, балки ҳаётнинг бир шаклидан иккинчи бир кўринишига ўтиш воситаси деб билишган. Уларнинг тушунчасига кўра, жон барҳаёт бўлиб, одам ўлгач, у бошқа нарсага (кўпинча) қушга айланар эмиш. Шунинг учун ҳам қорақўлликлар лаҳжасида қўлланилган "боланинг учуши" ибораси орқали жоннинг қўкка, яъни руҳдар оламига ўтиши назарда тутилган. Қул Тегин шарафига ўрнатилган битик тошидаги катта ёзувда ҳам "қаным қаган тчаШг торуг қозанын уча бармыс", яъни "отам-қоғон шунча эл ва юрт қозониб, уча кетмиш (ўлими)" дейилган.²

Аждоқларимиз марҳум жонининг руҳдар оламига сафари учини ҳаракати орқали амалга оширилади деб ўйлаганлар. Қадимги туркий тилда жаннат маъносидаги *учмац* сўзи қўлланилган. Бизнингча, бу сўзнинг ўзаги ҳам аслида *учмоқ* феълидан бўлиб, марҳумларнинг руҳи қушга эврилиб нариги оламга учиб ўтиши назарда тутилган бўлса керак. Тилимизда *кўрқиб кетмоқ* маъносида *учиб тушиди* ибораси қўлланилади. Бу ўринда ҳам қуш кўринишидаги одам жонининг кўрқиб натижасида танадан чиқиши назарга олинган.

Жон ҳақидаги бундай тасаввурлардан фарқли равишда Хубби тирикчилигида каптарга айланиб, учиб кетади. Хуббининг каптарга эврилиши ҳам ўзбек фольклорининг анъанавий эпик талқинлари асосида мотивлаштирилган. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган "Малика Айёр" достонида тасвирланишича, Гўрўғли Зебит чўлидаги Шопар кўлида ғаройиб

бир кўрғонга кириб қолади. Гўрўғли кўрғон ичидаги ажойиботларни томоша қилиб) турганида, "осмондан бир кўк каптар қуёлиб келиб, бир оғнаб туриб, бир сурхайил гардон, офати жон, писта дахан бир ажиб нозанин пари бўлиб" туради. Гўрўғлига ўзининг манзил-маконини, насл-насабини маълум қилганидан кейин яна бир ағнаб туриб, каптар либосини кийиб фалакка парвоз қилиб учиб кетади. Пари ва девларнинг каптар кўринишида учиб келиши тасвири ўзбек халқ эртақларида ҳам қайд қилинган. Бундан ташқари, халқимиз орасида "каптарларга озор берма, уларнинг парией бўлади", "парилар каптар бўли 5, давр солиб юради" деган гаплар ҳам бор.

Одам жонини қушга ўхшатиб тасаввур қилишга асосланган мифологик қарашларнинг излари халқимизнинг дафн маросим билан алоқадор удумларида ҳам (акланиб қолган: хусусан, айрим жойларда мазорларга дон сепиб кўядилар, қуш; ар териб есин учун. Хуббининг қушга айланиб, унинг тўйнуғидан чиқиб учиб кетиши мотивининг тарихий асослари ҳам жоннинг кабутар сувратида намоён бўлиши тўғрисидаги мифологик тасаввурларга бориб такалади. Зеро жоннинг қуш шаклида намоён бўлиши қадимги хоразмликларга ҳам маълум бўлг.ш. Ю.А.Рапопортнинг қайд қилишича, Хоразмдан топилган астадон-оссуарийлардан бирининг қопқоғида қуш шакли мавжудлиги анимистик қарашлар ифодасидир.¹ II-III асрларга оид осори атикалардан бири, Тупр оққалъадаги деворий лавҳада эса қанотли ёш йигит - сирен образи тасвирланган.² Бизнингча, юз тузилиши навқирон йигитни эслатувчи бу қуш сурати каптарга эврилиб учиб кетган Хубби ҳақидаги қадимги Хоразм асотириларининг тасвирий ифодаси бўлиши мумкин.

Ўзбек мифологияси ва фольклори материаллари асосидаги ана шу ихчам қиёсий-тарихий таҳдил ҳам "жон" ҳақидаги анимистик тасаввурларнинг қадимги инончлар қолдиғи сифатида излари халқимиз орасида ҳам сақланиб қолг; нлигини кўрсатади.

Э.Тайлорнинг таълимотича, одам жони тўғрисидаги қадимги тасаввурлар асосида табиат ҳодисалар, наботот ва ҳайвонот оламининг жонлангириб Тасаи вур қилиниши ҳақидаги мифологик қарашлар келиб чиққан. Политеистик динлардаги табиат қучларини ўзида мужассамлаштирган маъбуд ва илоҳалар пантхши билан боғлиқ халқ қарашлари ҳам ана шундан келиб чиққан.

Э.Тайлор "мифологик мактаб" вакилларида фарқли равишда мифни ҳам анимистик назария асосида ўзига хос тарзда изохдашга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, миф - ўзини турли-туман руҳлар томонидан бошқариладиган табиатнинг бир бўлағи деб тасаввур қилган ибтидоий одам ҳаётининг ҳаёлий уйдирма орқали тасвирланган талқини. Шунинг учун ҳам бугунги одамга уйдирма бўлиб туяладиган мифик тасаввур қадимги одам учун реал, ҳаётий воқелик ҳисобланган.

"Антропологик мактаб" назариясининг такомиллашишида инглиз олими Эндрыо Ланг (1844-1912)нинг алоҳида ўрни бор. У 1884 йилда нашр этилган "Урф-одат ва миф" номли китобига киритилган "Фольклор методи" номли мақс ласида ўзининг халқ оғаки бадийий ижодиётини тадқиқ этишдаги назарий

¹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских обрядов и обычая у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969. - С.251.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М.,-Л., 1951. - С.30.

¹ Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарий). -М.: Наука, 1971. - С.101.

² Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. - Ташкент, 1987. - С.58.

концепциясини шундай баён қилади: а) фольклорни ўрганишда "антропологик метод"ни қўллаш; б) фольклор ўз таркибига инонч-эътиқодлар ва урф-одатларнигина эмас, балки афсона ва қўшиқлар ҳам қамраб олишини назарда тутиш; в) фольклорни ўрганишда антропологиянинг ёрдами жуда зурурлигини эътироф этиш; г) халқ оғзаки бадиий ижодини ўрганишда этнологиядан фойдаланган ҳолда муштарак этнофольклорий ҳодисаларни аниқлаш; д) аналогия усули воситасида ҳозирги ривожланган халқлар маданияти, қадимги ҳинд-европа халқларининг классик ва архаик маданияти, шунингдек, тараққиётнинг қўйи босқичида бўлган "ибтидоий одамлар" урф-одатлари, тасаввурларидаги ўхшаш жиҳатларга оид материал тўплаш; ж) бундай айнанлик ва ўхшашликлар этник келиб чиқишдаги муштараклик ёки ўзаро мулоқот натижаси сифатида эмас, балки тафаккур тарзининг бир хиллиги туфайли юзага келган деб талқин қилиш.¹

Кўринадики, Э.Ланг фольклорни тадқиқ этишнинг, бир томондан, мифологиянинг келиб чиқишини қадимги даврда яшаган умумий аждод томонидан яратилган просюжетлар халқасига боғлаб тушунтирувчи "мифологик мактаб" назариясига мутлақо ўхшамаган, иккинчи тарафдан эса турли халқлар фольклоридagi ўхшашликларнинг сабабларини "сюжетларнинг кўчиб ўтиши" ёки "сюжетларнинг бошқа халқлар томонидан ўзлаштириши" назариясини илгари сурган "миграцион мактаб" қарашларига зид бўлган айрича усул ва методларини қўллашни тавсия этган. Бу методлар Э.Тайлорнинг халқ ижодини ўрганишдаги "антропологик мактаб" назариясининг туб магзини ташкил этар эди.

Э.Лангнинг фольклористок кизиқишлари доираси кенг бўлиб, асосан мифнинг этнологик табиати, урф-одат ва маросимлар, магия, тотемизм, дин тарихини тадқиқ этишдан иборат эди. У ўзининг "Миф, ритуал ва дин" (1887), "Тотем сирлари" (1888), "Мифология" (1901), "Маросим ва миф" (1904) каби асарларида мифларни ибтидоий давр турмуш тарзининг ўзига хос ифодаси сифатида талқин қилиб, миф ижодкорлигининг руҳий-психологик сабабларини аниқлашга ҳаракат қилган.

Ўша давр фольклоршунослигида «миграцион мактаб»нинг сюжет кўчиши жараёни билан боғлиқ назарий қарашлари ҳукмронлик қилаётган бир пайтда Э.Ланг турли халқлар фольклоридagi ўхшашликларни башарият тараққиётининг муайян бир босқичида бир неча халқлар дунёкараши ва тафаккур тарзининг бир хиллиги билан боғлаб тушунтириши халқ оғзаки бадиий ижодини ўрганишнинг янги илмий концепцияларидан бири - «сюжетларнинг ўз-ўзидан юзага келиши» назариясининг тугилишига асос бўлди.

"Антропологик назария" тез орада Европанинг кўпгина мамлакатларида фольклоршунослар, этнографлар томонидан қўллаб-қувватланди. Хусусан, аслида "мифологик мактаб" тарафдори бўлган немис фольклоршуносли олими Вильгельм Мангарднинг "Герман мифлари", "Германларда дарахт култи", "Немис ва скандинавияликларда тангрилар олами", "Дала ва ўрмон култилари" каби асарларида ва, айниқса, 1884 йилда нашр этилган "Мифологик тадқиқотлар" номли китобида Э.Тайлорнинг назарий қарашлари таъсири яққол

сезилади.¹ В.Мангард ўз изланишлари давомида мифологиянинг айрим қолдиқлари халқнинг эътиқодий қарашлари, анъаналари, урф-одатлари, маросимлари ва болалар ўйинларида сақланиб қолганлигини "антропологик тадқиқот усули" воситасида аниқлаган.

В.Мангард қадимги германлар ва уларга қўшни қабилаларда мавжуд бўлган дарахт култи билан боғлиқ мифологик эътиқод ва ритуалларни тадқиқ этиш орқали ўсимликларнинг "қайта тирилиши" билан боғлиқ маросим ва удумларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганган. Одам жонининг ўсимлик (дарахт)да мавжуд бўлиши ёки "дарахт рухлари" ҳақидаги инонч-эътиқодлар мавжудлигининг илмий асосланганлиги В.Мангардт анимистик концепциясининг асосини ташкил этади. Бу концепциянинг моҳиятини тадқиқотчи қўйидаги тўрт узв, яъни а) мифларда одам образини дарахт билан боғлаш анъанасининг мавжудлиги; б) одам тақдирини дарахт билан боғлиқ деб тасаввур қилиш; в) дарахтда фақат "ўрмон руҳи" эмас, балки ўсимликлар ҳаёти билан боғлиқ бўлган барча эзгу ва ёвуз руҳлар макон тутди деган ибтидоий қарш а; г) жинойтчиларни дарахт тагида жазолаш удуми тахлили орқали очиб берган.²

классик мифология ва турли халқлар фольклор анъаналаридан яхшигина хабардор бўлган В.Мангардт ўзининг "Қадимги германларда дарахт култи" номли асарида Шимолий Европа халқларининг дехқончилик култилари ва марозим фольклори материаллари урганиш асосида "хар йили ўсимликлар "ўлади" ва ана шу "ўлимдан" кейин хар йил баҳорда ҳаётнинг янгиланиши, серхосилликнинг қайта тикланиши жараёни рўй беради. Усимликларнинг муттдсил равишда йўқ бўлиши ва яна қайтадан ўсиб чиқиши қадимги дехқончилик маданияти билан боғлиқ эътиқодий қарашлар тизимида ҳосил вдорлик маъбудларининг ўлиб, қайта тирилишини аниқлаш эди" деган жуда муҳим назарий умумлашмани чиқарган эди. Бу илмий мулоҳаза кейинчалик жаҳон халқлари фольклоридagi "ўлиб-қайта тирилувчи ҳудодлар" ҳақидаги мифологик тасаввурларнинг генетик илдизларини ойдинлаштиришга йўл очиб берди.

"Антропологик мактаб" назариясининг давомчиларидан яна бири немис олими Эрвин Роде (1855-1898)дир. Унинг фольклоршуносликка қўшган энг муҳим янгиллиги - "хар қандай диний эътиқодларнинг асосида аждодлар култи ётади" деган қараш асосига қурилган мулоҳазаларидир.

Бонн ва Берлин университетларининг профессори, дин тарихи, классик филология ва антик давр фалсафаси билан шуғулланган немис филолог олими Герман Узенер (1834-1905) "антропологик мактаб" методларидан фойдаланган ҳолд! киёсий мифологиянинг тадқиқот усулларини этнофольклористикага қўлдан келтирди. Унинг "Тангрилар исми" номли асарида лисоний материаллар мифологик тасаввурлар билан қиёслаб ўрганилган ҳамда "хар қандай халқнинг жонли оғзаки ижрода яшаб келаётган фольклор анъаналари ҳисобга олинмаса қадимги мифология ва дин тарихи ҳақида мукаммал тасаввурга эга бўлиш қийин" деган хулосага келинган.

¹ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.-С.413-414.

² Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.-С.418.

¹ Каранг: Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.-С.452-458.

Э.Тайлорнинг "анимистик назария"сини такомиллаштиришга катта ҳисса қўшган немис фольклоршуноси Вильгельм Макс Вундт (1832-1920) ўзининг "Халк психологияси" (1912) асарида турли халкларнинг мифлари ва поэтик мотивларини ўрганиш асносида айрим диний эътиқодлар ва бадий-эстетик қарашлар инсон рухий кечинмасининг муайян ҳолатида юзага келганлиги ҳақидаги фаразни илгари сурди. Бу - фольклоршунослик фанида шаклланган кейинчалик қадимги мифлар ибтидоий одамнинг "онгсиз ижодий фаолияти" маҳсулидир деган илмий қарашнинг илк қуртаги эди. В.М.Вундтнинг "Миф ва дин" (1905-1909) номли уч жилдлик асарида мифологиянинг келиб чиқиши билан боғлиқ анимистик, натуралисток, "ўсувчанлик" ("прогресс") ва переанимистик назариялар таҳдил қилинган. Асарнинг "ибтидоий анимизм"нинг ўзига хос хусусиятлари таҳдидига бағишланган фаслида эса жон ва рух, туш ва унинг анималистик талқини, жон култи, анимизм ва фетишизм, анимизм ва тотемизм, анимизм ва магия, аждодлар култига ишонил ва қурбонлик маросими ҳақида кенг қўламли таҳлилий мулоҳазалар баён қилинган.¹ Мифология ва қадимги маросимлар "психологик жараён" маҳсули сифатида тадқиқ этилган бўлса-да, В.М.Вундтнинг "рухий-таҳлил методи" ўша пайтда фольклоршунослар орасида унчалик шухрат топмади.

"Антропологик мактаб" таълимотида фольклор ва маросимларнинг келиб чиқиши қадимги мифология ҳамда ибтидоий ритуалларга бориб тақалади деган қараш устуворлик қилар эди. Шу боис бу йўналишдаги тадқиқотларда катта қамровдаги этнофольклористик материаллар қамраб олинди ва тадқиқотлар "қиёсий-этнографик метод" асосида амалга оширилди. Бу метод Кембридж университети профессори Жеймс Жорж Фрезер (1854-1941) тадқиқотларида айниқса, жиддий тараққий этди. Қадимги тасавурларни "примитив одам дунёқараш ва эътиқодий инончлари тазимидан иборат деб тушунган Ж.Фрезер ўз этнографик изланишларини 1884 йилда нашр этилган "Тотемизм" номли асар билан бошлади. Тотемизмни "примитив одам"нинг табиат билан ўзи орасида қон-қардошлик алоқалари бор деб тасаввур қилиши натижасида юзага келган мифик қарашлар силсиласи сифатида баҳолаган олим бу мавзуга дойр тадқиқотларини давом эттариб, 1892 йилда тўрт жилдлик "Тотемизм ва экзогамия" номли асарни чоп эттирди. Ж.Фрезернинг "қиёсий-этнографик" тадқиқотлари "Олтин буток" асарининг 1890 йилда чиқарилган икки жилдлик ва 1900 йилда босилган уч жилдлик нашрида ўз аксини топди. Ҳозирги замон фольклористикасида ҳам ғоят муҳим назарий ва методологик манба сифатида қадрланадиган бу тадқиқот устида олим ўз йиллар давомида изчил иш олиб борди. Ниҳоят 1911-1915 йилларда "Олтин буток"нинг 20 жилдлик фундаментал нашри босилиб чиқди.

Ўзининг тадқиқотчилик фаолиятида фольклоршунослик, этнология ва классик филологияни гаройиб тарзда синтезлаштира билган Ж.Фрезер ўзининг узлуксиз этнографик ва фольклористик экспедицияларида тўпланган улкан қамровдаги фактик материаллар ҳамда 50 йил мобайнида (ҳар куни 12 соатлаб!) Кембридж университетининг кутубхонасидаги адабиётларни ўрганиш натижасида "Абадий барҳаётликка ишонч ва марҳумлар култи" (1912), уч жилдлик "Қадда Ахдда фольклор" (1918-1919), икки жилдлик "Табиат култи"

(1926), "Оловнинг пайдо бўлиши ҳақидаги миф" (1930), "Ибтидоий динда ўлган одамлардан қўрқиш" (1933), "Ибтидоий космогонияда яратилиш ва эволюция" (1935), уч жилдлик "Антропологик антология" (1938-39) сингари фольклористика ва этнология фани тарихида алоҳида ўрин тутадиган йирик асарларини яратди.

Ж.Фрезер ўзининг "Олтин буток" асарида фольклоршунослик учун жуда муҳим бўлган ва айни пайтда, аввал айрим тадқиқотчилар томонидан илгари сурилган қўпгина илмий қараш ва назарияларни чуқурлаштирди. Хусусан, эътиқодий қараш ва маросимларнинг ўзаро муносабати ёки "миф ва ритуал" (илк бор семитолог Робертсон Смит томонидан таҳдил қилинган), тотемизмнинг этнофольклорий моҳияти (Ж.Ман-Леннан асарларида ёритилган), аграр културлар, бугдой даласининг зооморф ва антропоморф кўридишдаги руҳлари (В.Манхардт тадқиқотларида ўрганган), олов култи (биринчи марта А.Кун томонидан аниқланган), жоннинг танадан ташқарида мавжуд бўлиши ҳақидаги анимистик тасаввурлар (Э.Тайлор назарияси) янги факт ва маълумотлар асосида тадқиқ этилган.¹

Ж.Фрезер ўз изланишлари давомида назарий қарашларини узлуксиз такомиллаштира борди. Масалан, "Олтин буток"нинг 1890 йилги биринчи нашрида тотемизм "қадимги одамнинг жонни (унинг хавфсизлигини таъминлаш, химоялаш мақсадида) у ёки бу жонивор танасига яшириш ҳақидаги тасаввурлари асосида келиб чиққан инонч бўлиб, жон яширилган жонивор ўша одам учун тотем саналади" дейилган. 1899 йилда Марказий Австралия қабиталарининг тотемистик маросимлари тасвирланган адабиётлар билан танишиб чиққан олим бу қабилаларда ҳомиладор аёлга айрим овқатларни ейиш таъқиқланганлигига алоҳида эътибор берди ва тотемистик тасаввурларнинг илдизини қадим замонларда яшаган ҳомиладор аёлларнинг руҳиятидан излаш керак деган хулосага келди. Натижада Ҳомиладор аёл танасига овқат билан бирга кирган муайян нарса унинг қорнидаги бола тутилгандан кейин унинг тотемига айланган деган қараш мавжуд бўлганлиги асосланди.

Шунингдек, Ж.Фрезер илк тадқиқотларида оловнинг маросим ва удумлардаги ахамияти "мифологик мактаб"нинг "соляр" (шамсий) назарияси асосида ёритишга ҳаракат қилган. Кейинроқ эса ибтидоий эътиқодларга дойр янги фактларни таҳдил қилиш жараёнида олов "поклаш, тозалаш" хусусиятига эга бўлган нарса деб тасаввур қилинганлигини аниқлади

Ж.Фрезер илмий концепциясининг ўзига инсон тафаккури ривожининг тадрлжийлигини кўрсатувчи "магия - дин - фан" триадаси ёки тараққиётнинг уч қисмли структурасидир. Магияни ижобий ("сеҳрарлик") ва салбий (табу) типларга бўлиб таснифлаган олим тадқиқотларида магия ва диний эътиқодларнинг архаик шакллари ҳақидаги илмий қарашлар янги таҳлил этила бошланди. Фольклор асарлари ва маросимларда муҳим ўрин тутадиган магик инончларнинг келиб чиқишига қуйидаги икки омил сабаб бўлган деб кўрсатилади: а) ўхшашлик ўхшашликни келтириб чиқаради ёки натижа сабаб билан ўхшаш бўлади; б) ўзаро алоқадор, яъни дахлдор бўлган нарсалар улар орасидаги бевосита жисмоний боғлиқлик узилгандан кейин ҳам бир-бирига

¹ Вундт В.М. Миф и религия. - СПб., 1911.

¹ Токарев С.И. Послесловие // Фрезер Дж.Дж. Золотая ветвь. - М.: Политиздат, 1989. - С.67/-674.

масофадан таъсир этишда давом этади. Ж.Фрезер биринчи омилини ўхшашлик ва мутаносиблик, иккинчисини эса "зарарланиш" қонуни деб атайди ҳамда магияни "гомеопатик" ("имитатив", "такдидий") ва "контагиоз" ("зарар етказувчи") каби типларга ажратади.

Ж.Фрезернинг "магия ва дин" ҳақидаги бу концепцияси магик маросим ва удумлар, фольклордаги магик қарашлар ва у билан боғлиқ поэтик мотивларнинг илмий моҳиятини асослашда устувор назарий йўлланма бўлиб хизмат қилмоқда. Магия типлари таснифи масаласи кейинчалик Е.Г.Кагаров (1928), С.А.Токарев (1990) каби олимлар томонидан мукамаллаштирилди. Энди фольклоршуносликда магиянинг "катартик" ("химоя магияси"), "сўз магияси", "апокретик" ("ҳайдовчи магия"), "имитатив" ("такдидий"), "инициал магия" ("бирор муддатнинг биринчи қуни амалга ошириладиган магик ҳаракат") кўринишлари ва "зарар етказувчи магия", "ҳарбий магия", "севги магияси", "даволовчи-муҳофаза қилувчи магия", "метеорологик магия", "магиянинг иккиламчи турлари" каби типлари борлиги аниқданган. Поляк олими К.Мошинский эса Ж.Фрезер концепциясидан келиб чиқиб, магик маросимларни қуйидаги беш типга бўлган: 1) "бир объектга хос хусусиятларнинг бошқа объектга кўчишини намоёниш этувчи ҳаракатлар" ёки "маросимнинг трансляцион тип; 2) "олисда жойлашган объектга ўша тарафга юборилган предметлар воситасида масофадан ёлгондакам таъсир кўрсатиш" ёки "маросимнинг трансмиссион тип; 3) "бирорта предметга бевосита таъсир кўрсатиш орқали бошқа объект ёки предметга фиктив таъсир ўтказиш" ёки "маросимнинг симпатик тип; 4) "унга ўхшаш предметни ясаш ёки унга ўхшатиш орқали ўша предметнинг ўзини яратишга бўлган фиктив уриниш" ёки "маросимнинг креацион тип; 5) "бирор воқеанинг ибтидосида унинг тақдирига таъсир кўрсатиш" ёки "маросимнинг инцепцион тип".¹

Рус фольклоршунослигида "антропологик мактаб" назариясининг бевосита давомчилари етишиб чиқмаган бўлса-да, Н.Ф.Сумцов тадқиқотларида ва, айниқса, А.Н.Веселовскийнинг "Тарихий поэтикага кириш" (1894), "Эпитет тарихидан" (1895), "Эпик такрор, хронологик момент сифатида" (1897), "Психологик параллелизм ва унинг поэтик услубда акс этиши" (1898), "Тарихий поэтикадан уч боб" (1899) сингари асарларининг юзага келишида муайян рол ўйнаган.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА «ТАРИХИЙ МАКТАБ» НАЗАРИЯСИ

XIX аернинг охири - XX аернинг бошларида фольклоршуносликда мавжуд бўлган барча илмий мактаблар халқ оғзаки бадий ижодиётини тадқиқ этишдаги ўзига хос, қўпинча бир томонлама ёндошувга асосланганлиги сабабли фольклорнинг табиатини тўла-тўқис ёритиб беришга ожизлик қилар эди. Айниқса, "антропологик мактаб"нинг таъсирида ижод қилган А.Н.Веселовскийнинг тарихий поэтикага дойр илмий тадқиқотлари фольклор асарларини тарихий воқелик билан боғлиқ ҳолда ўрганиш зарурлигини кўрсатди. Шу тариқа, рус фольклоршунослигида "тадқиқот стратегиясининг

кенг қўламлиги ва методологик синтезга интилиши"¹ билан бошқа илмий мактаблардан фаркланиб турадиган "тарихий мактаб" юзага келди.

Фольклоршунослик тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган бу мактабнинг асосий тарихий-филологик концепцияси халқ оғзаки бадий ижодини бевосита уни яратган халқнинг тарихи билан боғлиқликда тадқиқ этиш; фольклор асарлари муайян тарихий-фольклорий жараён маҳсули сифатида яратилиши, ривожланиши ва вариантлашган ҳолда халқ бадий хотирасида яшаш қонундотларини очиб бериш; халқ ижоди табиатини тавсифлашда фольклор асарларининг асосий манбаи халқ турмуш тарзи эканлигидан келиб чиқиб, магия илмий мезонларда ўз ифодасини топган эди. Бу мактаб назариясининг юзага келиши туфайли фольклоршуносликда ҳаётий воқелик, тарихий давр, тарихий шаҳе ва тарихий фактларнинг фольклор генезисида тутган ўрни ҳамда бадий талқини масалалари атрофлича ўрганилди. Бошқача айтганда, фольклоршуносликдаги бу янги илмий мактаб тарихий-фольклорий жараённинг халқ бадий тафакқури тараққиётидаги роли ва ўрнини ҳисобга олиш зарурлигини биринчи бўлиб эътироф этди.

Фольклор асарларини тарихий воқелик билан боғлаб тадқиқ қилиш анъана-ғаси биринчи марта рус олими Л.Н.Майковнинг "Владимир туркуми билиналари ҳақида" (1863) номли иши билан бошланди. Рус фольклоршунослигида ака-ука Гримм ва Буслаевнинг "мифологик концепцияси" устуворлик қилаётган ва "миграцион назария" таъсири эндигина намс ён бўлаётган (В.Стасовнинг "Рус билиналарининг яратилиши") бир даврда эпос генезисини ўша вақтда урф бўлгани каби, мифологик манбага эмас, балки тарихий воқеликка боғлаб таҳлил қилиш фольклористик изланишларни янги босқачга кўтаришга йўл очди. Халқ эпосининг тарихий-тадрижий тараққиётини чуқур ўрганган олим географик қўлам, халқ маиший ҳаёти ва тарихий ҳақиқатнинг эпосдаги талқинига асосланиб билиналарни тўрт туркумга, яъни "Епадимир туркуми, Новгород туркуми, Москва туркуми ва Степан Разин, Иван Грозний ва Ермак ҳақидаги эпик асарлар туркуми"га бўлиб таснифлади. Л.Майковнинг ана шу тадқиқотида кейинчалик шаклланажак "тарихий мактаб"нинг ютуғи (эпоснинг тарихий асосларини аниқлашга интилиш тамеийининг устуворлиги) ҳам, камчилиги (фольклор асарининг тарихий моҳиятини бадий-эстетик аҳамиятидан устун қўйиш) ҳам ўз ифодасини топган эди. Шунинг учун ҳам бу иш Илья Муромец ҳақидаги эпик асарларнинг миф элогик асосларини аниқлашда "тарихий катлам"ни ажратиб олиш зарур деб ҳисоблаган мифолог О.Миллер, Алеша Попович тўғрисидаги билиналарда "рус бахсдирларининг жангу жадаллари" акс этганлигини исботлаган Н.И.Дашкович асартари сингари, рус фольклоршунослигидаги "тарихий мактаб"нинг шаклланишига асос бўлган илк тадқиқотлардан бири сифатида эътироф этилган.²

Аммо рус фольклорининг тарихий асосларини ўзига хос илмий метод ва усуллар тизими асосида ўрганиш ишлари таниқли фольклоршунос олим В.Ф.Миллер (1848-1913)нинг тадқиқотлари билан бошланди. Унинг қарийиб 20-й ил давомида рус фольклорининг тарихий асосларини ўрганиш борасида

¹ Змелянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики. - Л.: Наука, 1978. - С. 126.

² Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. - М.: «Высшая школа», 1983.-С.406..

¹ Токарев С.А. Ранние формы религии. - М.: Политиздат, 1990. - С.425.

олиб борган илмий изланишлари уч жилдлик "Рус халқ оғзаки сўз санъати очерклари" (1987-1924) номли тадқиқотининг юзага келишига асос бўлди. В.Ф.Мюллер ана шу фундаментал тадқиқотнинг биринчи жилдига ёзган сўзбошида ўз тадқиқотларининг асосий йўналиши ва фольклорни тарихий нуқтаи назардан ўрганиш усулининг моҳиятини шундай баён қилган:

"Назаримда, эпосимизнинг ҳозирги илмий ўрганилиши унинг тарихий асосларига доир айрим саволларга жавоб топиш ва барча илмий талабларга жавоб берадиган қарашларни шакллантириш имконини бермайди. Эпоснинг олис қатламлари асрлар қаторининг қалин пардаси остида яширинган бўлиб, ёзма манбаларнинг қамлиги ёки мутлақо йўқлиги сабабли илк эпик сюжетларни ҳозиргача қўпчилик томонидан тан олинмай келаётган дадил гипотеза ва тахминлар орқалигина тасаввур қилишимиз мумкин, ҳолос. Эпоснинг мифологик асослари хусусидаги қарашлар ҳам, архаик даврдаги хиндевропа ва умумславян бобосюжетлари назарияси ҳам, билиналаримиз сюжетларининг келиб чиқишини Шарқ манбаларига боғлайдиган гипотеза ҳам билина эпосининг юзага келиши ва тараққий этишини қониқарли даражада тушунтириб бера олмайди. Билиналардаги тарихий қатламлар ва тарихий воқелик изларининг аниқданиши ҳамда цивилизация жараёнида билина қўшиқлари таркибига сингиб кетган сайёр эртақ сюжетлари ва адабий манбалар таъсирининг ойдинлаштирилганлиги эпос моҳиятини тўғри баҳолашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинги ўн йилликда Европа ва Осиё халқлари фольклорига оид улкан миқёсдаги адабиётларни ўрганиш асосида билиналаримизни қиёсий методда тадқиқ этиш учун зарур бўлган "параллел"ларни топишга алоҳида аҳамият берилди. Аммо бундай "параллел"ларга ҳаддан ортиқ ишониш ҳам тадқиқотчини қалбига: чунки ҳар хил эпик сюжетларни деталлаштириб таҳдил қилиш, уларнинг генетик таснифини яратиш муайян сюжетнинг бир халқдан бошқасига ўтганлигини ҳамиша ҳам аниқ кўрсатиб беради деб ишониш тўғри эмас... Шунинг учун ҳам мен кўпроқ билиналар тарихи ва эпосда тарихий воқеликнинг ифодаланиши масаласини дастлабки - қуйи босқичлардан тортиб энг сўнгги намуналаргача, яъни қуйидан юқорига мезони асосида ўрганиш билан шуғулланаман".¹

В.Ю.Мюллернинг ана шу мулоҳазалари фольклоршуносликдаги "тарихий мактаб"нинг асосий мақсади, методологияси ва илмий тадқиқ йўналишини кўрсатиб турибди.

Рус фольклоршуноси Ю.Соколов тўғри қайд қилганидек, "мифологик мактаб" ёки "миграцион концепция" билан солиштирилганда "тарихий мактаб" фанининг умумий тараққиётини босқич юқори кўтарди. "Мифологик туманлик" ҳамда "сайёр сюжетлар" ортидан беҳуда қувиндан "чарчаган фольклоршунослик тарихий фактларнинг мустаҳкам заминига томон интила бошлади".²

Рус халқ эпосининг шаклланиши масаласини изчил ўрганишга киришган В.Ю.Мюллер билиналар қачон юзага келганлигини аниқлаш, эпик сюжетлар яратилган жўғрофий ҳудуд қамровини белгилаш ҳамда халқ ҳаёти ва реал тарихий воқеликнинг билиналардаги изларини тадқиқ этишни асосий мақсад

қилиб олган эди. У эпоснинг мавжуд барча вариантларини қиёсий текшириш натижасида нисбатан қадимий вариантини аниқлаб, унда тарихий воқелик ва халқ маиший ҳаётига оид фактларнинг ифодаланишига асосланиб билиналарнинг шаклланиш даври ва жойига оид муҳим назарий хулосалар чиқарди.

Фольклор асарларини тарихий воқелик билан боғлиқ ҳолда ўрганиш аънаси А.В.Марков ("Билина эпосининг тарихидан", 1905), С.К.Шамбиного ("Подшо Иван Грозний даври қўшиқлари", 1914), Б.М. ва Ю.М.Соколов ("Данила Ловчанин ҳақида билиналар", 1910)лар томонидан давом эттирилди. Улар рус фольклорини рус халқининг тарихи билан боғлаб таҳдил қилиш йўлидан бордилар ва фольклор асарлари замирида қандай тарихий воқелик ётишини аниқлашга доир қизиқарли илмий изланишларни амалга оширдилар. Натижажа қадимги рус йилномалари ва ёзма ёдгорликлари жиддий ўрганилиб, билина эпоси ва тарихий қўшиқлар билан муштарак сюжетлар, ўхшаш мотивларни аниқланди. Рус халқ эпосининг тарихий географияси яратилди.

"Тарихий мактаб" вакиллари ўз тадқиқотларида қаерда (қадимги Руснинг қайси ҳудудида, қайси князликда, қайси шаҳарда ва ҳ.к.), қачон (қайси даврда, яъни нечанчи аср, нечанчи йил), қандай тарихий фактлар асосида (сийсий ва ижтимоий-маиший ҳаётга доир воқеа-ҳодисалар, ички ташқи жангу жадаллар, дипломатик муносабатлар, шохлар, князлар, боярлар ва тижорат аҳли ҳаётидаги воқеалар), қайси поэтик манбалар воситасида (оғзаки ёки китобий, маҳаллий ёки ўзлаштирилган) халқ оғзаки бадий ижоди асарлари (билина ёки эртақ сюжети) яратилганлигини аниқлашга асосий эътиборни қаратдилар. Эпос яратилган жойнинг жўғрофий ареали ва хронологик кўлами матн таркибидаги топовимик атамалар ҳамда шахс исмлари асосида белгиланди.¹

"Тарихий мактаб" тарафдорларининг фольклоршунослик фани тараққиётига қўшган ҳиссаси қуйидагилардан иборат бўлди:

1) улар фольклор асарларининг миллий-тарихий табиатига етарлича баҳо бера олмаган "мифологик мактаб" ва "миграцион назария"нинг таъсир доирасидан чиқиб кетишга муваффақ бўлиб, халқ эпосининг генетик асосларини тарихийлик принципи асосида таҳдил қилишдан иборат янги йўналишни бошлаб бердилар;

2) фольклоршунослик тарихида биринчи марта рус билиналарининг сюжет таркиби системалаштирилди ва уларнинг миллий-этниқ ҳамда тарихий моҳияти ойдинлаштирилди;

3) эпос сюжетларининг шаклланиш жараёни ва тараққиёт босқичлари халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда текширилиб, эпик сюжетларнинг тарқалиш ареалига доир илмий кузатишлар умумлаштирилди;

4) фольклор асарларининг тарихий асосларини тарихий воқелик, даврнинг тарихий кўлами ва ҳаётий воқелик динамикаси тизимида текшириш асосида "тарихий-фольклорий жараён"га илк бор мукамал илмий баҳо берилди;

5) фольклор асарларини ёзиб олиш ва нашр этиш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Бир қатор фольклор экспедициялари ташкил этилди ва натижада А.И.Соболевскийнинг "Рус халқ қўшиқлари" номли етти жилдлик мажнуаси (1895-1902), П.В.Шейннинг "Рус халқининг қўшиқлари" икки

¹ Мюллер В.Ю. Очерки русской народной словесности. Предисловие // Русская фольклористика. Хрестоматия. - М.: «Высшая школа», 1971. - С.128-129.

² Соколов Ю.М. Русский фольклор. - М., 1941. - С.91.

¹ Соколов Ю.М. Русский фольклор. - М., 1941. - С.91.

жилддиги (1898), А.В.Марковнинг "Беломорск билиналари" (1901), А.Д.Григорьевнинг "Архангельск билиналари" (1904), И.И.Иллостровнинг "Рус халқининг ҳаёти мақол ва маталларда" (1904), Н.Е.Ончуковнинг "Шимол эртаклари" (1909), В.И.Симаковнинг "Қишлоқ частушкалари тўплами" (1913), Е.Н.Елионскаянинг "Рус частушкалари тўплами" (1914), Б. Ва Ю.Соколовларнинг "Белозер ўлкаси эртаклари ва кўшиқлари" (1915) каби китоблари, шунингдек, В.Ф.Мюллер томонидан тайёрланган "Рус халқ тарихий кўшиқлар куллийети" чоп этирилди.

Шу билан бирга, "тарихий мактаб"нинг тадқиқотлари ва илмий-назарий концепцияларида муайян хатолар ҳам мавжуд эди. Шунинг учун ҳам бу йўналишда амалга оширилган тадқиқотлар айрим фольклоршунослар (масалан, А.П.Скафтимовнинг 1925 йилда чоп этирилган "Билиналар генезиси ва поэтикаси" асарида) томонидан XX аернинг 20-йилларидаёқ асосли равишда танқид қилинди. Чунки фольклоршуносликдаги "тарихий мактаб" юқорида кайд қилинган ижобий жиҳатлари ва ютуқлари билан бирга бир катор камчиликларга ҳам йўл қўйган эди. Бу нуқсон ва камчиликлар қуйидагилардан иборат:

1) тарихий мактаб" тарафдорлари билиналарни ҳам, халқ кўшиқларини ҳам халқ тарихининг ўзига хос "огзаки йилномалари" сифатида тахдид қилиб, билина эпоси княз-дружиналари даврасида яратилди деган бир ёкдама хулосага келдилар. Фольклоршунослик тарихида "билиналарнинг яратилиши билан боғлиқ аристократик назария" номини олган бу гайриилмий концепцияга кура, айрим тарихий воқеалар ва реал ҳаётий ҳодисаларнинг эпос матнида тасвирланган бадий лавҳаларга мое келмаслигини эса билина ёки тарихий кўшиқнинг "деҳқонлар орасида ижро этилиши жараёнидаги матннинг бузилиши" деб баҳоладилар;

2) "тарихий мактаб" вакиллари ҳар қандай фольклор асари замирида ўтмишда бўлиб ўтган реал воқеа-ҳодисалар тасвири ўз аксини топади деб ҳисобладилар. Улар эпос матнидаги топонимик атамалар ва киши исмларининг ёзма ёдгорликлар (йилномалар) талқинига мое келишига асосланиб, билиналарни тарихий манба даражасига кўтардилар;

3) фольклор асари матнининг бадий тахдиди, ижрочининг бадий маҳорати, эпос ва халқ кўшиқлари поэтикаси масалаларини эса "тарихий мактаб" тарафдорлари деярли тадқиқ этишмади;

4) фольклорнинг ижтимоий моҳияти ва поэтик табиатиға нотўғри ёндашув оқибатида "тарихий мактаб"нинг вакилларининг аксарияти эпоснинг генезиси ва тарихий тараққийети масалаларини ёритишда назарий хатоларға йўл қўйдилар.

Ўзининг бу каби методологик хатоларидан катъий назар "тарихий мактаб" фольклори материалларини тўплаш ва системалаштириш борасида кенг қўламли ишларни амалга оширганлиги билан фольклоршунослик фанида алоҳида ўрин тутди.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА «РИТУАЛ-МИФОЛОГИК МАКТАБ» НАЗАРИЯСИ

Фольклоршуносликдиги "ритуал мифологик мактаб" ёки "нео мифологик мактаб" XX аернинг 20-йилларида "мифологик мактаб"нинг "ритуал-мифологик назария"сининг ўзига хос синтези сифатида юзага келган илмий йўналиш ҳисобланади.

Миф ва маросимларни киёсий ўрганиш тажрибасини биринчи марта изчил амалга оширган Жеймс Фрейзер, шунингдек, Робинсон Смитнинг тадқиқотлари фольклоршуносликда мифларни ритуалистик аспектда ўрганиш анъанасининг бошланғич нуқтаси сифатида эътироф этилади. Инглиз шарқшунос олими Р.Смит (1846-1894) ўзининг 1889 йилда чоп этирилган "Семит қабилалари динига оид маърузалар" номли асарида семит тилларида сўзлашувчи уруг-қабилалардан айримлари жониворлар номи билан аталиши, айрим ҳайвонлар гўнлини истеъмол қилиш билан боғлиқ табу (таъқиқ) сақланганлиги ҳамда улар, да табиат култи (юлдуз, тош, булок ва бошқаларға сифиниш)ға алоқадор тасавурлар мавжудлигиға асосланган ҳолда, қадимги араб қабилалари диний-эътқодий инончларининг асосини тотемизм ташкил этади деган қарашни баён қилди. Р.Смитнинг фикрича, тотемизмнинг келиб чиқишида қурбонлик марссимлари муҳим рол ўйнаган, яъни "қурбонлик қилинаётган жонивор дастиввал тотем-ҳайвон саналган".¹

Ўзининг фольклористок қарашларида Б.Фонтенель, Э.Тайлор, А.Ланг, В.Минхардт каби антропологларнинг назарияларини чуқурлаштирган Ж.Фрейзернинг "Олтин бутук" номли асари жаҳон халқларининг мавсумий миф, маросим ва ритуалларининг ўзига хос комусий жамланмасидир. Ж.Фрейзернинг ёзишича, қадимги одам табиат кучларини ўз измига бўйсундиришға ҳаракат қилган ва бунда кўпинча магиянинг турли хил усуллари ҳамда бу инончға асосланган ритуаллардан фойдаланган. Ўсимликлар олағи, жониворлар, овчилик, табиий ҳодисалар ва фаеллар об-ҳавоси билан боғлиқ ритуал ҳамда маросимлар, айниқса, муҳим аҳамият касб этган. Чунки қадимги одамнинг ҳаёти ўсимликларнинг баравж бўлиб ўсиши, экин-тикиннинг серхэсиллиги, жониворлар туёғининг кўпайиши, овнинг бароридан олиши ва фасглар об-ҳав*осининг қулай келиши билан чамбарчас боғлиқ бўлган.²

Мавсумий маросим ва ритуалларнинг миф билан боғлиқдиги масаласи аслица илк бор Г.Манхардтнинг "Қадимги германларда дарахт култи" асарида ёритилган эди. Мифнинг келиб чиқишида маросимларнинг тутган ўрни ҳамда мифологик тасавурларнинг урф-одат ва ритуалларда рамзий ҳаракатлар воситасида намойиш қилинишиға оид қизиқарли қузатишларни баён қилган Ж.Фрейзер Э.Тайлорнинг "анимистик назарияси" ҳамда "қадимги тасавурлар қолдиқлари" ҳақидаги илмий қарашларига суюнган ҳолда "миф ва ритуал" муносабати масаласини кенг қўламда тадқиқ этди. Динларнинг кеклиб чикг шини анимизмға боғлаб тушунтирган Э.Тайлордан фаркли ўларок,

¹ *Қарам:* Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.440-441.

² *Қарам:* Козлов А.С. Мифологическое направление в литературоведении США. - М.: "Высшая школа", 1984. -С.21-24.

Ж.Фрейзер дин юзага келгунга кдар турли хил маросим, ритуал ва мифларда ўз ифодасини топган магия ёки магик инончлар тизими мавжуд деган қарашни илгари сурди. Бинобарин, Ж.Фрейзер фольклорни ўрганиш деганда - кадимги эътиқотлар, ритуал ва мифларда сакданиб қолган кўхна магик дунёқараш илгарини тадқиқ этишни назарда тутди.

Ж.Фрейзер кадимги одам дунёқарашининг ўзагини анимизм эмас, балки магия ташкил этади деган фикри билан "антропологик мактаб"нинг миф ҳақидаги илмий қарашларини янгича ўзганга буриб юборди. Бу илмий концепцияга кўра, миф - кадимги одамнинг ташқи олам моҳияти ҳақидаги тасаввурлари эмас, балки унутилиб бораётган магик ритуалнинг акс-садосидир. Ж.Фрейзернинг мифнинг ритуал асосида шаклланганлиги, кадимги мифларнинг "ўлиб" яна "қайта тирилувчи" маъбудлар билан боғлиқ аграр культлар ва "тақвимий" ("календарь") маросимларга алоқадорлиги¹ ҳақидаги хулосалари фольклоршунослик фани тарихида муҳим илмий қимматга эга.

Бундан ташқари, Ж.Фрейзер адабиётшуносликнинг ҳозирги замон бадиий адабиётидаги мифлардаги мифологизмларни кадимги миф ва ритуаллар билан киёслаб ўрганишга асосланган илмий йўналишининг асосчиси ҳам ҳисобланади. Унинг миф ва ритуалларни киёсий ўрганишга бағишланган тадқиқотлари мифшуносликда "ритуалистик назария" деб аталди. XX асрнинг 20-йилларида эса "антропологик мактаб"нинг "ритуалистик назария"си негизида фольклоршуносликдаги "ритуал-мифологик" ёки "неомифологик мактаб" юзага келди.

"Ритуал-мифологик мактаб" назарий қарашларининг такомиллашишида "Кембридж классик филология мактаби" номини олган илмий мактаб вакиллари - Д.Харрисон, Ф.М.Корнфорд, А.Б.Кук, Г.Маррей, Ф.Раглан каби олимларнинг тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўз тадқиқотларида маросим ва ритуалларнинг мифдан кадимийлигини исботлашга ҳаракат қилди бу олимларнинг барчаси диний эътиқотлар, фалсафий қарашлар ҳамда кадимги давр санъатининг ибтидоси архаик ритуаллардан бошланади деган фикр тарафдори эдилар.

Д.Харрисоннинг "Қадимги санъат ва ритуал" (1913) асарида ўсмирларни бир ёш-табақа мансубиятидан бошқасига ўтказиш билан боғлиқ кадимги ритуаллар асосида келиб чиққан "мономиф" ҳақидаги концепция баён қилинган. Бу концепция Э.Т.Фарнеллнинг "Юнон мамлакатларида культлар" (1896-1909), А.Б.Кукнинг "Зевс" (1914-1919) асарларида ҳам яққол кўзга ташланади. Ҳар икки тадқиқотчи кадимги юнон маросимлари ва мифологиясига оид фактларни киёсий тадқиқ этиш орқали, культ ва ритуалларнинг моҳиятини фольклористик нуқтаи назардан ёритишга ҳаракат қилишган. Ф.Коннфорд эса "Антик комедияларнинг шаклланиши" (1914) асарида кадимги юнон драмаларининг образлар тизимини Ж.Фрейзернинг "ўлиш - тирилиш" семантик модели асосида тадқиқ этган. У комедияларнинг биридаги кекса киши билан ўсмир йигит ўртасидаги конфликтда кадимги одамларнинг "эски ва янги йил алмашиши" билан алоқадор ритуал ва мифлари ифодасини кўради.

¹ Мелетинский Е.М., Токарев С.А. Мифология // Мифы народов мира. Том 1. - М.: 1992. - С.17.

"Ритуал-мифологик мактаб" назарияси рус фольклоршуноси А.Н.Веселовскийнинг илмий тадқиқотларига ҳам муайян даражада ўз таъсирини кўрсатди. У кадимги маросим ва ритуалларнинг фольклорга таъсири масаласига бир қадар кенгрок ёндошиб, ритуал - бир қатор фольклор жанрлари, эпик сюжетлар, халқ кўшиқлари ва санъатнинг бирламчи замини сифатида талқин қилди.

XX асрнинг 30-40-йилларида "ритуал-мифологик мактаб" жаҳон фольклоршунослигининг етакчи илмий йўналишларидан бирига айланди. Бу даврда С.Хук, Т.Х.Гастер, Э.О.Жеймс, Ф.Раглан, С.И.Хайманларнинг фольклор материалларини "ритуалистик" таҳлил қилишга бағишланган қатор асарлари юзат келди. Хусусан, Ф.Рагланнинг "Қаҳрамон" (1936) асарида ритуал билан мифнинг фольклор асарлари ҳамда драма жанри тараққиётининг илк босқичларига кўрсатган таъсири хусусида сўз юритилади. У ўз асарининг сўзбошидаёқ, "қадимги ҳикоятлардан таралаётган дуд тарихий воқеликнинг эмас, балки мифологик гулханлардан ўрлаётган тутундир" деган эътирофи¹ билан мифнинг сўз санъати тараққиётида тутган муҳим ўрнига юқори баҳо бергин эди.

"Антропологик" ва "ритуал-мифологик мактаб" вакиллари тадқиқотларида кўплаб тортишувларга сабаб бўлган миф ва ритуалдан қай бирининг бирламчилиги, яъни кадимийлиги масаласига Ф.Раглан ўзига хос тарзда ёндошди: унинг фикрича, "миф маросим-ритуалда ўз аксини топган воқеликнинг сўз воситасида ифодаланган шакли".²

Фольклор асарларининг яратилишини "ритуал-мифологик концепция" асосида талқин қилган олимлардан бири Стенли Эдгар Хаймен бўлиб, у ўзини "неоэволюционистик оқим" тарафдори деб ҳисоблади ва фольклорни ўрганишнинг "неофрейзерча умумлашма антропология" вариантини таклиф қилди. Бу концепция, гарчи ўз моҳиятига кўра "ритуалистик назария"га асосига қурилган бўлса-да, унинг таркибига фрейдизм гоълари, функционализмнинг мифология ва фольклор асарлари замиридаги ижтимоий-психологик моҳиятни очишга қаратилган қарашлари, семантизм ва символизмнинг матн структурасини таҳлил қилишга дойр илмий методлари ҳам сингиб кетган эди.

С.Э.Хайманнинг фикрича, "миф - кадимги маросимнинг бир парчаси", "миф - маросимда тасвирланаётган воқеликнинг ҳикоя қилинган шакли"дир.³ Худди Ф.Раглан сингари мифларни ритуал матн намунаси деб ҳисоблаган С.Э.Хайман ҳам маросим ва ритуал билан бевосита алоқаси узилгач, мифдан эртақ ёки афсона жанри юзага келган деган назарий қараш тарафдори бўлган.

"Мифологик мактаб"нинг кўпгина илмий қарашларини ўзида давом эттирган "ритуал-мифологик мактаб" вакиллари ритуалнинг мифдан устуилигини ёқдаб чиқдилар ва адабиёт, санъат, фалсафий тафаккур ҳамда фольклор жанрлари генезисини ритуалга боғлаб ўргандилар. Айниқса, ритуал ва мифнинг кадимги юнон театри анъаналари, қархаик эпос, фалсафа ҳамда кадимги Шарқ диний адабиётлари (Э.Миро, Ш.Отрана - Франция; Г.Р.Леви,

¹ Хозлов А.С. Мифологическое направление в литературоведении США. - М.: "Высшая школа", 1984. - С.39.

² Юкоридаги манба, 39-бет.

³ Землянова Л.М. Современная американская фольклористика. - М.: Наука, 1975. - С. 107-109.

Ф.Раглан - Англия), роман ва эртак жанрлари (П.Сентив - Франция) тараққиётида тутган ўрни чуқур тадқиқ этилди.

"Ритуал-мифологик мактаб" тадқиқотлари кейинчалик "ритуал-мифологик моделлар"ни халқ бадий тафаккурининг манбаи сифатида эмас, балки унинг поэтик қурилишини белгилувчи структурал асос тарзида таҳдил қилишга олиб келди. Швейцариялик рухшунос К.Юнгнинг "рухий-таҳлил методи"ни Ж.Фрейзер илмий концепциялари билан уйғунлаштириш асносида тадқиқот олиб борган М.Бодкин (Англия), Н.Фрай (Канада), Р.Чейз, Ф.Уотс (АҚШ) ва бошқа олимлар бадий тафаккур ибтидоси билан боғлиқ архетипларни аниқлаб, таҳдил қилишга киришдилар. Масалан, М.Бодкиннинг "Поэзияда архетиплар" (1934) номли асари.

К.Юнгнинг "рухий-таҳлил методи" сўз санъатининг энг қадимги даврларидан ҳозирги замон бадий адабиётигача бўлган намуналарини "ритуалистик ёндошув" асосида таҳдил қилиш имконини берди. Натижада, Ж.Жойс, Т.Манн, Т.Элиот ва бошқа адибларнинг асарларидаги мифологик образ ва мотивларнинг ритуаллар билан боғлиқ илмий талқинлари юзага келди. "Ритуал-мифологик мактаб" вакиллари бадий матн таркибидан ўрин олган мифологик сюжет, мотив ёки образларни, қадимги тасаввурларга алоқадор тимсол, метафораларни аниқлашдан ташқари, "ўлим" ва "тирилиш" тўғрисидаги қадимги инончларга эквивалент деб ҳисобланган қадимги ритуалларнинг, айниқса, "инициация", яъни "синов маросими"нинг психологик архетипларини топишга алоҳида аҳамият бердилар.

Фольклоршуносликдаги бу илмий мактабнинг кўзга кўринган вакилларида бири Нортроп Фрай ритуал, миф ва архетипларни яхлит бир бутун тизим ҳолида талқин қилди ва бадий образларнинг келиб чиқиш ибтидосини ана шу архетипик негизга боғлагани ҳолда "адабий антропология" назариясини яратди. У ўзининг "Адабиёт архетиплари" (1951) асарида мифологик тасаввурларнинг ҳозирги замон бадий адабиётдаги ўрнини таҳдил қилиш орқали қўлаб структурал моделларни аниқлаган. Олим ўзининг "Миф ва адабиёт" (1961) номли асарида "мен мифни бадий ифоданинг ўзига хос типи, яъни сўз санъатининг қадимий шаклларида бири деб биламан", - деб ёзади.¹

Н.Фрай таълимотича, ҳаётнинг биологик тараққиётида протоплазма қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлса, адабиёт ривожига "қахрамоннинг саргузашт излаб сафарга отланиши ҳақидаги мономиф" шунчалик муҳим ўрин тутди. У бадий адабиётдаги жанрлар ва образлар тизимини тавсифлашнинг қуйидаги структурал қурилмасини таклиф қилади:

1. Тонг, баҳор, туғилиш мавсуми. Қахрамоннинг туғилиши ва зулмат қучлари, қиш ва ўлимнинг енгиллиши ҳақидаги мифлар. Иккинчи даражали персонажлар - она ва ота. Саргузашт романлари ва рапсодия жанрининг архетипи;

2. Куёш тиккага келган вақт, туш пайти, ёз. Никоҳ тўйи ёки галаба. Илохийлаштириш, "илохий" никоҳ, жаннат ҳақидаги мифлар. Иккинчи

даражали персонажлар - дуст ва келин. Комедия, пасторал ва идиллия жанрларининг архетипи;

3. Куз ва "ўлувчи" тангрилар ҳақидаги мифлардаги "ўлим босқичи" тасвири. Бу босқич трагедия ва элегия жанрлари учун архетип саналади;

4. Қиш сагира жанрининг архетипини ҳисобланган хаос ҳамда гаройиб махлуклар ҳақидаги мифларни келтириб чиқаради.¹

"Ритуал-мифологик мактаб"нинг илмий гоёларини давом эттирган У.Баском, К.Клукхон, Ж.Фонтенроз (АҚШ) тадқиқотларида адабий асар бадий қурилиши бутунча қадимги анъаналар билан қиёсан таҳдил қилинди. Қадимги ритуал ва мифларнинг адабий жанр генезиси ва бадий матн структурасида тутган ўрни масаласи В.В.Пропп, О.М.Фрейденберг каби рус олимлари томонидан ҳам қисман ўрганилган. К.Леви-Строс, Э.Станнер асарларида эса "ритуал-мифологик назария"нинг айрим қарашлари танқидий нуқтаи назардан таҳдилга тортилган. Масалан, этнограф Э.Станнер шимолий Австралияда истиқомат қилувчи қабилаларда маросим ва мифларнинг бир-бирдан мустақил хола-да мавжудлигини қайд қилади. Унинг ёзишича, бу қабилалар фольклорда мароимларга мутлақо алоқаси бўлмаган мифлар ҳамда, аксинча, миф билан изохданмайдиган маросимлар борлиги аниқданган.² Бу - "ритуал-мифологик мактаб"нинг маросимларни бирламчилиги, яъни мифнинг ритуалдан ўсиб чиққшлтигини ёқдовчи назарий қарашлари қайта кўриб чиқилиши лозуллигини кўрсатадиган гоёт муҳим факт эди.

"Ритуал-мифологик мактаб"нинг илмий қарашларича, қадимги одамлар томонидан амалга оширилган турли хил маросимлар мифология ва фольклорда ўз изини қолдирган. Дарҳақиқат, ўзбекларнинг жониворлар билан боғлиқ тасағвурлар тизимида аждоқларимизнинг қадимий ритуаллари ва маросимларининг талқинларини кўриш мумкин. Масалан, олашақшакнинг сайрагани овози эшитилса, ўша тарафга қараб "*Хуш хабар, туй хабар!*" - дейдилар. Маълум бўлишича, олашақшак шақиллаганда ана шу айтим айтилса, яхшликка йўйиларкан. Агар бирор хонадонга бойугли учиб келиб қўнса, уй эгалари бир ҳовуч ун олиб чиқиб қуш турган тарафга сепишар экан. Қўнғирот қабиласида эса бир киши йўлга отланаётганда ёки туй бошлаётганда бойугли "*сақирлаб*" сайраса бунини ёмонлик аломати деб биладилар. Бунда ҳам "*Эй жонивор, яхши сайра*" деб бир сиким ун олиб бойугли томонга сепиб юборишаркан. Шунингдек, халқ орасида оқ илонни кўрганда устига ун сепиш, қаптарларни қушга айланган парилар деб эъзозлаш, гўдакка кийгизилдиган биринчи либос - "ит қуйлак"ни болага кийгизишдан аввал ит ёки от қозиги устидан айлангириш, "чақалоқ қўйда йоввош бўлсин" деб бешик устига пўстак ёпиш, ёш болани илк бор тиши чиқаётганда "қўзи тиши чиқсин" деб қўйга миндириш, қўқйўтал бўлган кишиларга қўккаптар пати ботирилган сувни ичириш, болалар дўпписига бўри тиши, бургут тирноғи, уқки патини тақиш каби одатлар замирида ҳам аждоқларимизнинг турли-туман жониворларни муқаддаслаштириш билан боғлиқ қадимий тасаввурлари ўз аксини топган.

Улкамизда истиқомат қилган қадимги аждоқларимиз томонидан қизилган қоятэш суратлари ичида турли хил қулытлар билан алоқадор маросимлари,

¹ Юкоридаги манба, 62-63-бетлар

Мелетинский Е.М., Токарев С.А. Мифология // Мифы народов мира. Том 1 - М • 1992 - С.17.

¹ Козлов А.С. Мифологическое направление в литературоведении США. - М.: "Высшая школа", 1984. - С.60-61.

айниқса, жониворларни қурбон қилиш ритуаллари акс эттирилган лавҳалар кўп учрайди. Хусусан, Заравутсойдаги катта қоятош остида жойлашган "марказий айвон"даги ритуал ов тасвирланган лавҳа ҳам ана шундай қурбонлик маросими тасвиридир. Унда тўртта никобсиз овчи, ўн бешта чодирсимон ёпинғич кийиб, қўл қуши шаклига эврилган одамлар ҳамда битта ёввойи хўкиз - тур сурати чизилган. Никоб кийган одамлар хўкизни ҳар томондан ўраб олишган, овчилар эса унга карата камонда ўқ отмоқдалар.¹ Бу лавҳада оддий ов эмас, балки ов бароридан келсин деган мақсадда ўтказилган ритуал, яъни ов олди қурбонлик маросими тасвирланган.

Қурбонлик маросими тасвирланган Саймалитош петроглифида эса учта тирандоз ўртада турган узун шоҳли буқага камондан ўқ узишгаётганлигини кўрамиз. Ўқ отаётган кишиларнинг учовида ҳам "думи" борлиги эса бу ритуалда тотем-аждодлар қўлига топиниш билан боғлиқ эътиқодларнинг излари ҳам сақланганлигини кўрсатади. Буқанинг орқа тарафида қўлида ярим ой шаклидаги узун таёқ (ёки ритуал-магик ашё) ушлаб турган қоҳин ёки шомон маросимни бошқариб бормоқда. Қурбонлик қилинаётган жониворнинг остида эса кулоқлари тиккайган афсонавий махлуқ ташланиб турибди. Ю.Н.Голендухин бу жонивор "экин-тикин ва уруғларни қўриқловчи муқаддас ит - Сэнмурв қўлини ўзида мужассамлаштирган образ бўлиб, энеолит даври дехқончилик маданиятининг қадимий анъаналарига бориб тақалади" деб ҳисоблайди.²

Бу фикрда жон бор, албатта. Чунки Ўрта Осиё халқларининг қадимги мифологиясида Сэнмурв ёки Семурғ ит ва қушга хос белгиларни ўзида мужассамлаштирган асотирий жонзот кўринишида тасаввур қилинган. Саймалитошдаги қурбонлик лавҳасида тасвирланган жониворнинг оёғи ҳам қушники сингари уч панжалидир. Зардўштийликда ҳам бу афсонавий қуш ҳаёт дарахтидаги уруғларни қўриқловчи ва ер юзида турли-туман ўсимликлар уруғини сочувчи мифологик жонзот тарзида тасвирланган. Шу боисдан Саймалитошдаги бу қурбонлик маросими серҳосиллик ва қут-барака тилаш ритуали тарзида ўтказилган.

Саймалитошдаги қурбонлик маросими ҳосилдорлик қўли билан алоқадорлигини тасдиқлайдиган яна бир далил ушбу лавҳада **улкан** илон тасвирининг чизилганлигидир. Е.В.Антонованинг қайд қилишича, энеолит даврида яшаган қадимги дехқонлар тасаввурда илон ҳосилдорлик тимсоли деб қаралганлиги боис ўша даврга оид осори атикаларда бу жонивор қўлини акс эттирувчи тимсолий белгилар кўп қўлланилган.

Илон билан алоқадор мифологик қарашлар палеолит даврида юзага келганлигини аниқдаган санъатшунос олим Л.И.Ремпельнинг фикрича, бу жониворнинг асотирий тимсоли аждодларимизнинг ҳосилдорлик маъбудасига сизиниш анъанаси ва абадий ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини ўзида мужассамлаштирган.³ Шунинг учун ҳам дехқончилик маданияти шакланган

¹ Рогинская А. Зараутсай.- М.: Детгиз, 1950. - Табл.2.

² Голендухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша // Первобытное искусство. - Новосибирск.: Наука, 1971. - С.195-196.

³ Рempel Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. - Ташкент.: Изд. литература и искусства, 1987. - С.32-35.

қадимги даврлардан буён Ўрта Осиё халқлари илонни серҳосиллик бахш этувчи магик қучга эга жонзотлардан бири деб тасаввур қилиб келган. Бу илонларнинг излари дехқончилик билан алоқадор айтим ва аломатларда хас сақланиб қолган. Илгарилари айрим дехқонлар бугдой ўраётганда ўроқчилар олдида илон ўтиб қолса, "Хизр дориди", - деб суюнганлар.

Саймалитошдаги қурбонлик маросими акс эттирилган лавҳада қўли тусли йўғон илон суратининг чизилганлиги илк куклам қўли (балки баҳорий тенгқўнлик-йилбоши байрами)да мазкур ритуал табиатдан мўл ҳосил тилаш мақсадида ўтказилганлигини кўрсатади. Бу ўринда, илон образи ҳосилдорлик қўлининг мифопоэтик тимсоли ҳисобланади.

Мазкур қоятош суратидаги илон образининг мифоритуал моҳиятини ойдинлаштиришда унинг шаклини ҳам ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Бу "илон"нинг кўриниши кенг водий бўйлаб буралиб-буралиб оқиб бориб, охири кум барханлари орасида сингиб йўқ бўлиб кетган дарёни эслатади. Бу эса қоятошдаги илон образи сув стихияси билан боғлиқ эмасмикин деган мулоҳазани туғдиради. Маълумки, ўтмишда дехқончилик мавсумининг баракали бўлиши йилнинг серёгин келиши ва натижада дарёлар сувининг мўл-қўлиги билан бевосита боғлиқ бўлган. Зеро Ўрта Осиёнинг қадимги одамлар истиколат қилган манзилгоҳларидан топишган қўлаб Муқаддас Она ҳайкалчасида акс эттирилган илон сурати ёки белгисининг моҳиятини ҳам мутахассислар айни шу маъно билан боғлайдилар. Архаик мифология талқинида, "Муқаддас Она" образи ҳосилдорлик ато этувчилик вазифасини ўзида мужассам этган бўлса, илон ҳосил мўл бўлишини таъминлайдиган асосий неъмат - оби ҳаёт тимсоли деб қаралган. Қадимги аждодларимиз илонни ёмғир томчисига қиёс қилган. Шунинг учун ҳам қадимги осори атикалардаги илон тасвири ёмғир қўлига алоқадор тимсол деб талқин қилинади. Саймалитошнинг қурбонлик лавҳаси чизилган қоятош суратидаги илон образи осмон сувлари қўлини ҳам ўзида ифода этган деб ўйлаймиз.

Саймалитошдаги бошқа бир қоятош суратида эса итни қурбонлик қилиш ритуали тасвирланган. Магик-мифологик қарашлар билан бевосита алоқадор бўлган 5у лавҳанинг марказида қурбонликка аталган жонзот - ит турибди. Унинг гирдини ўраб олган етти киши учи тумтоқ чўқмор, қалтак, ўқ-ёй, найза ва палаҳмонга солинган тош билан итга ҳамла қилишмоқда. Саймалитош петроглифларида акс этган сюжетларни тадқиқ этган А.Н.Бернштам ўз мақоласини ниҳоялар экан, ушбу суратга алоҳида тўхталиб, "бу тасвирларнинг мазмун-моҳиятини очишда ёзма манбалар ва этнографик далиллар муҳим аҳамият касб этади. Масалан, биз томонимиздан аниқданган сюжетлардан бирини қадимги Фарғонада ҳар йили наврўз байрамида ўтказилиб келинган анъанавий ритуал - итни қурбонлик қилиш маросимининг ифодаси сифатида таҳлил қилиш мумкин", - деб ёзган эди.¹

Халқимиз орасида урф бўлган "қабза қадаш" деган удум эса туя қўли билан бевосита боғлиқ ҳолда келиб чиққан. Атоқли олим Ҳ.Зариф ёзиб олган этнофольклористик маълумотларга қўра, бурунги замонларда "қабза қадаш" деган удум бўлган экан. Келинчак биринчи боласига бўйида бўлганда унинг

¹ Бернштам А.И. Наскальные изображения Саймалы Таш // Советская этнография 1952 №2. - С.68.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК МЕТОДЛАРИ

ҚИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК МЕТОД

якинлари бир туя ёки отни тугилажак бола номига атаб қўйишар ва чакалок дунёга келишига яқин қолганда ўша туя ёки отни сўйиб, қабзасини, яъни курагини ўйиб олишар ҳамда яхшилаб этидан тозалаб, ёглаб қўйишар экан. Агарда ўғил бола туғилса, ўша қабзанинг ўртасидан она қўкрагининг учи сиғадиган қилиб ўйилар ва она бўйнига осиб қўйилар экан. Гўдак то сугдан чиққунига қадар ана шу қабза тешиги орқали эмизилган. Бола улғайиб йигит бўлгандан кейин ўзи туя қабзасини олиб тозалайди, юпкалайди ва катта гулхан ёкиб, шу қабзанинг тешиги орқали оловга қараб ўзининг такдирини биладиган бўлар эмиш.

Мифологик тасаввурларга кўра, туя образи ҳосилга барака бахш этадиган жонивор сифатида ҳосилдорлик култи ҳақидаги қадимги инончлар билан ҳам боғланади. Шунинг учун ҳам халқимиз асрлар давомида йилбоши - наврўз байрами сайллариди келаётган меҳнат мавсуми баракали, хайрли ва тўқин-сочин бўлсин деган эзгу ният билан "туя уриштириш" ўйинини ташкил этганлар. Наврўз сайлида туя уриштирилиши - баракали, серҳосил йил белгиси деб қаралган. Шунинг учун ҳам Сармишсой, Буқантов қоятошларига чизилган қадимги суратлар - петроглифларда тасвирланган туя образи ҳосилдорлик гоёсини ўзида мужжасамлаштирган мифологик тимсол вазифасини ўтаган.

Туяни эзгу куч тимсоли деб тасаввур қилишга асосланган мифологик қарашларнинг излари халқ қарашлари, фольклор асарлари ва этномаданий қадриятлар тизимида бугунги кунга сақланиб қолган. Хусусан, нуруталиқлар эътиқодича, вафот этган улўғ қишиларнинг руҳи туя кўринишида намоён бўлар эмиш. Туя поклик, ҳалоллик, адолатлилик мезони ҳам саналади. Халқимизда туяни сўқиш, уриш, унга озор етказиш катта гуноҳ деб қаралади. Туя жунини ажина, алвасти қаби ёвуз қучларни ҳайдовчи мағик восита деб тасаввур қилинади. Туя думининг, шунингдек, олдинги оёқларининг осилиб турган юнгидан тумор тайёрлаганлар. Туя юнгидан 3 ёки 5 та ип қилиб, болалар чопонининг орқа томонига тикиб қўйилса ўша болага ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди деб ишонадилар. Ўзбек халқ дostonларида эпик қаҳрамонларни олис манзилларга бир зумда етказиб қўядиган қанотли туя образи тасвирланган бўлса, афсоналарда юртимиздаги кўпгина муқаддас қадамжоларнинг пайдо бўлиши у ёки бу табаррук зот жасади ортилган туя чўққан жойнинг зиёратгоҳга айланиши билан боғлаб изоҳланади.

Туя билан боғлиқ эътиқодий қарашлар халқимиз орасида бу қадар кенг ёйилганлигининг ўзи ҳам ўтмишда яшаган аجدодларимиз бу жониворни мўътабар деб эътироф этганлигини кўрсатади. Ерқўрғондан топилган туя ҳайкалчаси ҳам воҳа аҳолисининг туя култига алоқадор қадимги ритуаллари ҳамда бу жонивор ҳақидаги мифларнинг тасвирий кўриниши ҳисобланади.

Хуллас, фольклоршуносликдаги "ритуал-мифологик мактаб" назариялари халқ оғзаки бадий ижодиёти асарларининг генезиси ва тадрижий ривожини қадимги маросим ва мифларга боғлаб ўрганишда муҳим илмий аҳамият касб этади.

Фольклор асарларини илмий тадқиқ этишининг энг самарали методларидан бири "қиёсий-типологик метод" ҳисобланади. "Қиёслаш" деганда муайян фольклор жанри, эпик сюжет, мотив ёки образни бошқа халқлар оғзаки бадий ижоди материаллари билан солиштириб, таққослаб ўрганиш асосида ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли хусусиятларни аниқлаш назарда тутилади. Атоқли фольклоршунос олим В.М.Жирмунскийнинг фикрича, "қиёслаш"нинг ўзи фольклоршунослик методи бўла олмайди. Чунки метод - илмий тадқиқот ишининг ўзига хос назарий мезони бўлиб, у ёки бу илмий мактабнинг қарашларини ўзида ифода этади. Шунинг учун ҳам "қиёслаш" нафақат фольклористик, балки тарихий йўналишдаги тадқиқотлар учун зарур бўлган усул саналади. Олим ўзаро қиёсланаётган тарихий ҳодисаларнинг моҳияти ва мақсаддан келиб чиққан ҳолда тарихий-қиёсий тадқиқотнинг қуйидаги аспектиларини ажратиб кўрсатади:

1) адабий ҳодисаларни оддий солиштириш, таққослаб ўрганиш тарихий-қиёсий йўналишдаги ҳар қандай илмий тадқиқотнинг асосини ташкил этади. Масалан, тилшуносликда француз ва инглиз тилидаги феъл сўз туркумини ёки рус тилидаги феър шаклларини ўзбек тилида ифодалашнинг грамматик воситаларини таҳлил қилиш ўз-ўзидан қиёсий тадқиқот олиб боришни тақазо этади;

2) тарихий-типологик йўналишдаги қиёслаш ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичларидаги ўхшаш шарт-шароитлар ва тафаккур тарзидаги ўхшашлик туғайли юзага келган, яъни генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлмаш муштаракликларни тадқиқ этади;

3) тарихий-генетик йўналишдаги қиёсий тадқиқот натижасида генетик келиб чиқишида умумийлик бўлиб, кейинчалик айри-айри ҳолда тараққий этиб келш вдицаларни ўрганилади;

4) дунё халқларининг ўзаро маданий алоқалари, бир-бирига таъсири ва адабий "ўзлаштирмалари" натижасида юзага келган муштаракликларни аниқлашга қаратилган қиёсий тадқиқот бу типдаги ўхшашликларнинг генетик илдицлари ҳамда бу ҳодисаларнинг шаклланиши учун зарур бўлган ижтимоий тара: дают қонуниятларини ўрганади.¹

Ўзбек фоль^оршунослигида қиёсий-типологик метод асосида бир қатор илмий тадқиқотлар яратилган. Атоқли фольклоршунос олим Х.Т.Зарифовнинг ўзбек халқ дostonларининг тарихий асосларига дойр тадқиқотларида, М.Афзёшов, Ғ.Жалолов, К.Имомовларнинг ўзбек халқ эртакларининг жанр хусусиятлари, генезиси ва бадийятига дойр илмий асарларида, шунингдек, М.Сшдов, М.Муродов, Т.Мирзаев, С.Рўзимбоев, Х.Абдуллаевларнинг дostonчилик анъаналари, дostonлар сюжети ва образлар таркибини ўрганишга бағишланган ишларида ўзбек фольклори асарларини Марказий Осиё ва хатто, жаҳон халқлари оғзаки бадий ижоди^намуналари билан қиёсий таҳдигла тортиш тажрибаси фаол қўлланилди. Ўзбек фольклоршунослигида қиёсий-типологик методни биринчилардан бўлиб изчил қўллаган тадқиқотчи Х.Эгамовдир. У ўзининг ўзбек сеҳрли-фантастик эртакларини ва уларнинг этник алоқаларини қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганишга бағишланган

Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. - М.: Наука, 1958. - С.6-7.

монографиясида "Ўрта Осиё туркий халқлари, шу жумладан, ўзбек фольклори асарларини (эртақларини) ўрганишининг" куйидаги методларини тавсия этади:

а) "маълум бир халқ фольклори, унинг алоҳида жанрларини киёсий-типологик ўрганиш". Киёсий-типологик йўналишдаги тадқиқотнинг бу методи маълум бир халқ фольклоридagi эпик жанрларга хос ўхшаш сюжет, мотив, образ каби эпик компонентларни ўзаро солиштириш асосида умумий ва ўзига хосл жиҳатларни аниқлаш имконини беради;

б) *халқаро киёсий-типологик ўрганиш*. Бу тадқиқот методи воситасида генетик келиб чиқиши муштарак ришталарга бориб тақалувчи, ўзаро қардош (масалан, туркий) ёки этник жиҳатдан қариндошчилик алоқалари мавжуд бўлмаган бир неча халқлар (масалан, туркий ва славян, туркий ва форс-тожик) фольклоридagi ўхшашликларнинг юзага келиш сабаблари, бу халқлар ўртасидagi фольклор алоқалари ўрганиш асосида муайян халқ оғзаки бадиий ижодининг миллий ўзига хос жиҳатлари ҳамда жаҳон халқлари фольклорига хос умумий белгиларни аниқланади.

в) *киёсий-этнографик ўрганиш*. Бу метод ёрдамида фольклор материалларини этнографик, археологик манбалар билан чоғиштириб ўрганиш натижасида халқ эртақларининг генезиси ва яратилиш даврини аниқлашга доир муҳим хулосалар чиқарилади.

г) фольклор асарларини маданий ёдгорликларга киёслаб, *лингвистик тадқиқ этиш*. Бунда ҳар бир халқнинг фольклор асарлари ўша халқнинг қадим аждодлари томонидан яратилган адабий-лисоний ёдгорликлар (масалан, "Авесто", "Девону луготит турк" каби) билан солиштириб, халқ оғзаки бадиий ижоди лексикаси тадқиқ этилади.

д) *жанрлараро типологик ўрганиш*. Фольклорнинг муайян бир жанрига оид асарларни, масалан, эртақларни бошқа жанрлар (достон, афсона, миф, ривоят, кўшиқ каби) билан киёслаб тадқиқ этиш ана шу усулнинг моҳиятини ташкил этади.¹

Фикримизча, юқоридаги таснифнинг "а", "б" ва "д" бандлари типологик тадқиқотнинг ўзига хос усулларини аниқлашга ҳолда, "в" бандида қайд қилинган *"киёсий-этнографик ўрганиш"* деганда муаллиф аслида фольклор асарларини этнография ва археология материаллари билан киёслаб тадқиқ этишни назарда тутган. Маълумки, *"киёсий этнография"* аслида этнология фанининг ўзига хос йўналишларидан бири саналади. Фольклор ва этнография материалларини киёсий ўрганиш "этнофольклористика" деб юритилса, халқ оғзаки бадиий ижоди асарларининг сюжети, мотив ва образларининг генетик илдизларини аниқлашда археология материалларидан киёсий манба сифатида фойдаланиш усули воситасида тадқиқот ишлари олиб бориш эса "археофольклористика" дейилади.

Х.Эгамов таснифнинг "г" бандидан ўрин олган "лингвистик тадқиқ этиш" методи фольклоршуносликнинг "лингвофольклористика" деб аталадиган тармоғида кенг қўлланилади.

Ўзбек халқ эртақлари билан дунё халқлари эртақлари орасидagi ўхшашликларни сюжет, мотив ва образлар ўхшашлиги доирасида кенг қўламда текширган Х.Эгамов типологик муштаракликнинг уч типи мавжудлигини аниқлаган эди. Улар куйидагилар: а) маълум бир халқ фольклори (унинг муайян бир жанри)даги типологик ўхшашликлар; б) этник келиб чиқиши муштарак ёки бир тил оиласига мансуб бўлган халқлар фольклоридagi

типологик ўхшашликлар; в) бир гуруҳ халқлар (масалан, славян, мўғул, хинд, туркий) фольклоридagi типологик ўхшашликлар. Олим бир халқ фольклоридagi муштаракликларни *"монотип ўхшашлик"* термини билан атаган бўлса, этник жиҳатдан қардош халқлар ва жаҳон халқлари оғзаки бадиий ижодида қайд қилинган ўхшашликларни *"интертип ўхшашлик"* деб аташни маъқул топади.¹

Шу асосда ўзбек халқ эртақлари билан туркий халқлар эртақлари орасидagi ўхшашлик асосан - эпик аңъана мезонлари, эртақларнинг ички таснифи, асосий сюжетлар силсиласи, мотивлар таркиби ва композицион қурилиш хусусиятлари, асосий персонаж талқини, ёрдамчи ва хомий персонажларнинг функциялари, қадимги никоҳ маросимлари (эндогамия, экзогамия, матрилокал никоҳ, полигамия ва ҳ.к.)га оид халқ қарашларининг эртақ сюжетида акс этиши, архаик мотивлар, мифологик ва диний тасавурларнинг талқини сақланиб қолганлигида қўриниши аниқланди.

Ўзбек фольклорини киёсий-типологик метод асосида ўрганишнинг мисоли сифатида «Сомон йўли» ҳақидаги афсоналар сюжетининг тахдидини келтиришимиз мумкин. Маълумки, халқимизнинг Сомон йўли тўғрисидаги самозий мифологик қарашлари мавзу жиҳатдан серкирра ва кўпқатламли бўлиб, айри афсоналарда бу сидирикнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган самовий ҳаракат Ангур билан Тангур номли самовий қаҳрамонлар томонидан амалга оширишга тасвирланганлигини қўрамай. «Ангур билан Тангур» номли астрон мифнинг қисқача мазмуни куйидагича: «Ангур билан Тангур деган ғоятда улкан гавдали оға-инилар жуда қадим замонларда яшаб ўтишган экан. Иккови шерик бўлиб, ов қидиб, ов гўшларини бўлақлаб, оилалари билан баҳам қўришар экан. Бир кун иккови овдан қайтиб келиб, ўлжани бўлишаётганда Ангурнинг оиласига тақсим бўлган гўшг Тангурнинг кўзига кўпроқ қўринибди. Шунинг учун у Ангурга қараб: «Менинг сенга озроқ ҳақим кетди!» дебди. Ангур эса: «Бекор айтибсан! Мен доим ўлжани тепша-тенг бўлиб келганман. Менга бирознинг ҳақи керакмас!» - деб эътироз билдирибди.

О'сирам шўйтиб, Ангур билан Тангур ёқалашиб қолишибди. Иккови қўлларига узун таёқ олиб, бир-бирларига сермашиб, дунёнинг у бошидан бу бошигача қувалашиб, тўбалашиб кетибдилар. Ангур билан Тангурнинг таёқлари ҳар сермаганда осмонга қадалиб қолиб, осмонни яра қилиб, сидириб кетаверибди. Осмондаги Сомон йўли деган сидирик аслида Ангур билан Тангур ёқалашганда пайдо бўлиб қолган экан. Шунда худо Ангур билан Тангурни тутиб олиб, «менинг осмонимни бузиб ташламоқчимисизлар?!» - деб, уларни денгизга ботириб юборган экан.²

Бу миф уруғ-қабилачилик тузумини емирилиши даврларида яшаган аждодларимизнинг асосан овчиликдан иборат турмуш тарзини дуалистик тасавурлар орқали изоҳлайди. Икки ака-уканинг ўлжа таллашиб, урушиб қолишлари ибтидоий жамоа ҳаётида қулдорлик даврининг илк аломатлари - кишининг киши томонидан эзилиши, олинган ҳосил ёки овчи ўлжасини бўлишдаги ноҳақликлар қўрина бошлаганлигининг ифодасидир. Қадимги даврларда овчи овлаб келган жонивор гўшти бутун қабила аъзолари ўртасида тенг тақсим қилинмасдан, қабила оқсоқоли, сардорлар кўпроқ улуш олишлари синфий табақаланишнинг муайян уруғ ичида ҳосил бўлган илк куртақлари эди. Ангур билан Тангур жанги мотивининг ҳаётий ришталар ҳам ана шу тарихий

¹ Эгамов Х. Курсатилган асар, 111-бет.

² УзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти хузуридаги Фольклор архиви. Инв.№1477/5. 1958 йилшг 21 декабрида Раҳматулла Юсуф ўғли езиб олган.

¹ Эгамов Х. Туркий халқлар эртақчилиқ аңъаналари алоқалари тарихидан очерклар. - Тошкент.: "Ўқитувчи", 1980, 25-27-бетлар.

ходисаларга бориб тақалади. Фикримизча, жуда қадим замонларда яратилиб, космогоник миф сифатида шаклланган бу афсона ўзининг сюжет узларини деярли ўзгартирмаган ҳолда бизгача етиб келган. Гарчи қўлимиздаги матннинг сюжет тузилишини қиёслаш учун мазкур мифнинг минг йиллар бурун яшаган аждодларимиз нақл қилган варианты бўлмаса-да, сюжет тизамида нисбатан кейинги даврларга мансуб эътиқодий қарашларнинг таъсири кўзга чалинмаслиги ана шундай ҳулоса чиқаришга имкон беради. Миф сюжетининг охиридаги этологик ҳулоса - Ангур билан Тангурнинг денгизга чўктириб юборилиши мотиви ҳам аслида дунё тўфони тўғрисидаги мифологик тасаввурлар билан боғлиқ бўлиб, фақат жазонинг худо томонидан белгиланиши эпик тафаккурнинг кейинги катламларига мансуб сюжет элементи ҳисобланади. Аслини олганда бу мифологик афсона иккита мустақил миф сюжетининг ўзаро синтетлашиши натижасида юзага келган. Чунки мазкур миф сюжетини таркибий қисмларга ажратиб таҳлил қилганда, воқеалар ривожини Сомон йўли сидирининг пайдо бўлишининг сабабларини изоҳлашдан иборат этиологик тугалланма билан яқунланганлиги маълум бўлади. Бу сюжет элементи Сомон йўли ҳақидаги архаик миф сюжет қурилишининг шаклланишидаги дастлабки босқич ҳосиласидир. Ангур билан Тангурнинг ҳалокати билан боғлиқ космогоник мотивга асосланган самовий қарашлар унутилиб кетган бўлиб, унинг қолдиқ ҳолда сақланган рудиментлари мазкур миф сюжетига кейинчалик сингдириб юборилган.

Ангур билан Тангур димиург вазифасини бажарувчи Олангасар типидagi самовий қахрамонлар сирасига қирадиган мифология образлардандир. Уларнинг ога-ини деб таърифланиши ҳамда ўзаро олишув дуалистик тасаввурлар маҳсули ҳисобланади. Ангур билан Тангурнинг Олангасар образи билан генетик жиҳатдан яқинлигини қуйидаги қиёсий таҳлил орқали ҳам далиллаш мумкин: «Темир қозик» номли мифда айтилишича, Олангасар осмонга қозик қоқиб, уни тешиб қўйганидан газабланган худо бир пуфлаганда ер юзидаги барча уммонларни музлатиб юборибди. Уша пайтда Олангасар тиззасигача сув кечиб юргани учун унинг оёқлари ҳам бўрбойигача яхлаб қолибди. Музга айланган оёқ улкан гавдани қўтаролмай, қирс этиб синибди-да, Олангасар уммонга ағдарилиб тушиб, сувга ғарқ бўлиб ўлиб қолибди.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, Ангур билан Тангурнинг ўлими ҳам дунё уммони билан боғлиқ: миф талқинича, худо уларни денгизга ботириб юборибди. Ангур билан Тангур образи аждодларимиз мифологиясидаги илк космогоник қахрамон - яратувчи мифологик образ, яъни димиург ҳақидаги халқ қарашлари ва унинг дуалистик эътиқодлар таъсирида келиб чиққан.

Энди *Ангур* билан *Тангур* образларининг генезиси ва мифологик тасаввурлар тизимидаги эволюцияси масаласига тўхталиб ўтайлик. Фикримизча, ака-укалардан бирининг оти, яъни *Тангур* атамаси аждодларимиз лаҳжасида «қўк», «самовий қахрамон», «олий рух», «хомий», «худо» маъноларида қўлланилган «*тенгри/тангри*» сўзларига алоқадордир. ҚС.Қадираджиевнинг маълумотларига Қараганда, қадимги ёқутлар қабилага хомийлик қилувчи муқаддас кучни «*тангара*» деб аташаркан. Шунингдек, худони тувалар «*денгер*», шумерлар эса «*дингир*» номи билан юритишган. Олим бу атамаларнинг барчаси «*ибтидо*»,

«*уруг*», «*кабила*» маъноларини билдирувчи умумтуркий сўз - «*тег*»//«*тенг*» ўзагидан келиб чиққан деб ҳисоблайди.¹

Қадимги турклар «*тенгри/тангар*» сўзларини «олий рух», рух», «худо» маъноларидан ташқари, юқори олам - қўк билан боғлиқ самовий қахрамон номи сифатида ҳам қўллашган бўлишича керак. Шунга қўра, *Тангур* - қўкда яшовчи эзгу кучларнинг мифологик тимсол даражасида тасаввур қилинган.

Тангур образининг юқори олам - само билан алоқадорлигини жаҳон халқлари мифологиясида қайд қилинган қўлаб типологик муштаракликлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, Полинезия, Янги Зеландия, Гавайя оролларида яшовчи маҳаллий аҳоли мифологиясида олий рухлар сирасида тасаввур қилинадиган Тангароа образи алоҳида урин тутади. Мифологик эътиқодларга қўра, Тангароа аслида оламни яратувчи самовий қахрамон бўлиб, у ҳақдаги қадимий асотирлар қолдиқ ҳолдагина сақланиб қолган. У осмонда яшовчи самовий тангри, уммонлар эгаси ва хомийси сифатида талқин қилинган. Асотирларда куруқликнинг рамзий эгаси Деб таърифланувчи, деҳқончиликка асос солган ва айни пайтда уруш худоон Ранго эса Тангароанинг эгизаги дейилади. Миф ва афсоналарда улар ҳамидга бир-бирларига қарама-қарши қўйилади. Бир қўкда, иккинчиси заминда турувчи бу ака-укалар оламни иккига бўлиб олишган эмиш. Ҳамма қизил рангли нарсалар Тангароаники, қолганлари эса Рангога қарашли деб таърифланади. Ҳатто қора сочли кишилар ўзларини Ранго авлодлари деб билиока, сариқ сочлилар Тангароани ўзларига уруғбоши ҳисоблашади. Мухими шундши, полинезияликлар ва микронезияликлар мифологиясида Тангароа ер билан осмонни бир-бирдан ажратган мифологик қахрамон сифатида тасвирланади

Полинезия фольклоридaги Тангароа ва Ранго образлари ўзининг асотирий табиатл, мифоэпик талқини ва вазифаларига қўра Ангур билан Тангурга ўхшаб кетади. Тангур осмон билан боғлиқ космогоник образ, яратувчи қахрамон, яъни димиургдир.

«*Ангур*» эса замин ёки қуйи олам билан боғлиқ кучлар тимсолининг атамасидир. Этимологик жиҳатдан бу атама икки қисмдан ташкил топган бўлиб, «*ан*» (ёки «*анг*») ва «*гур*» сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Зеро шумерлар тилида «*ан/ин*» сўзи «*тангри*», «*худо*» маъноларида қўлланилган.³ Бу сўз тоғли олтойликлар тилида «янг» шаклида ишлатилган бўлиб, «эътиқод», «удум», «рух» маъноларини англатар экан. ҚС.Қадираджиев телеутча «янгара» (биринчи, яъни улуг шомон демакдир) ва Тоғли Олтойда яшовчи туркий элаглар тилидаги «янгара» («беғона» маъносини билдиради) сўзлари ҳам ана шу ўзаҳка боғлиқ деб ҳисоблайди.⁴

«Янгара» ва «Ангур» сўзларининг фонетик тузилишидаги ўхшашлик бу иккала лексеманинг тарихий-этимологик асослари муштарак лисоний манбага боғлиқлигидан далолат беради. «Ангур» сўзининг биринчи қисми «илохий рух» ёки |<худо» маъносини англатувчи «ан/ин» ўзагига алоқадор бўлса, атаманинг иккинчи қисми ер ости олами тўғрисидаги мифологик қарашларга боғлиқ қадимий сўздан келиб чиққан бўлиши керак. С.Н.Крамернинг фикрича, «шумер тилидаги «кур» сўзи дастлаб «тоғ» маъносидан қўлланилган бўлиб, кейинчалик «ўзга юрт», «ёт эл» тушунчаларини англатадиган бўлган. Чунки тоғ ортида

1 Садыраджиев К.С. Структура и генезис кумыкских мифологических элементов палеотюркского происхождения // Мифология народов Дагестана. - Махачкала, 1984.-С. 132-133.

2 Мелетинский Е.М. Полнезийская и микронезийская мифология // Мифы народов мира. Том 2. - М.: Сов. Энциклопедия, 1992. - С.319.

3 Крамер С.Н. История начинается в Шумере. - М.: Наука, 1991.-С.97.

4 Садыраджиев К.С. Структура и генезис кумыкских мифологических... С. 145.

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги фольклор архиви. Инв.№1443/1.

жойлашган ўзга ўлкалар Шумерга хамиша хавф солиб турган. Шумер мифологияси талқинига кўра, Кур Замин билан дунё уммони ораллигидаги бўшлик атамаси ҳамдир. Уликларнинг соялари ҳам ўша жойда тўпланади дейдилар».'

Кўринадики, тилимиздаги «гўр» (кабр), «кир» (тепалик), «қўр» (чўғ, яъни илгари ўналиқлари ёкиш удуми бўлган), «гор» (тоғдаги ковак жойлар, мифологияда ер остидаги ўзга оламга ўтиш йўли) сўзлари ҳам аслида шумерча «кур» лексемаси билан тарихий-этимологик жиҳатдан ўзакдошдир. Бунинг устига қадимги туркий-мўғул-бурят қабилалари тилида ёзилган кўхна ёзма обидаларда «мурда», «мозор» маъноларини англатувчи «хуур//туур» сўзлари мавжудлиги ҳам қайд қилинган.² Шунга қура, «Ангур» атамасини «қуйи олам» ёки «замин тангриси» маъноларини билдирадиган қадимги мифологгема деб ҳисоблаш мумкин.

Полинезияликлар мифологиясидаги афсонавий эгизаклар - Тангароа билан Ранго ўзаро тортишиб, осмон билан ерни (кизил ранг - қуёш-ёруғлик-осмон тимсоли бўлса, Рангога нисбат берилган қора ранг - тупрок қуйи оламга алоқадорлик) бўлиб олишгани сингари, Ангур билан Тангур ҳам ана шу икки оламга мансуб самовий қахрамонлардир. Мифнинг қадимги архаик намуналарида Тангур осмон-юқори олам, Ангур эса замин-қуйи олам билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Ангур билан Тангурнинг олишуви самовий борлиқнинг яратилиш жараёни тимсолидир. Чунки космогоник мифларнинг асосий мавзуларидан бири «рамзий баҳс» мифологиясидир. «Рамзий баҳс» мавзуси талқинига кўра, оламнинг ибтидоси эзгулик билан ёвузлик кучларининг ўзаро баҳси, кураш ёки ўзаро карама-қаршиликлари натижасида рўёбга чиққан ҳосила сифатида баён қилинади».³ Ангур билан Тангур жанги ҳам ана шундай «рамзий баҳс»лардан бири бўлиб, аждодларимизнинг яратилиш тўғрисидаги самовий мифларидаги етакчи мавзулардан бири ҳисобланган. Бу олишув натижасида Ангур билан Тангурнинг қўлларидаги ибтидо қуроли - таёқларнинг осмонга қадалиб, сидирик ҳосил қилишидан Сомон йўли пайдо бўлади. Сомон йўли сидиригининг ҳосил бўлиши-ибтидо қахрамонларининг фаолияти яратувчилик жараёнидан иборат бўлганлигини кўрсатади.

Ангур билан Тангурнинг қўлларига узун таёқ олиб тўбалашиб кетишлари ҳам шунчаки хаёлий уйдирма маҳсули бўлмасдан, қадимги туркийларнинг «ибтидо қуроли» тўғрисидаги мифологик қарашларига алоқадор қадимий асотирий мотивлардан биридир. А. М.Сағалаевнинг ёзишича, Ғарбий Сибирда яшовчи ўрол-олтой тиллари оиласига мансуб халқларнинг космогоник мифларида қайд қилинган дастлабки ибтидо қуроли-хассадир. Хасса яратиб бўлинган оламнинг айрим кемтикликларини тузатувчи тангрларнинг асосий «иш қуроли» сифатида талқин қилинади. Хассанинг осмонга қадалиб қолиши - Юқори оламга йўл очса, унинг ерга санчилиши орқали қуйида жойлашган ер ости оламга ўтишга имкон тугдиради деб тасаввур қилинган.

Ҳатто Улган билан Эрликнинг «рамзий баҳси»га дойр қадимги туркий мифларда ҳам «хасса» деталлари қайд қилинган. В.И.Вербицкий томонидан

оммалаштирилган бир асотирда хасса билан боғлиқ космогоник ҳаракат тасвири қуйидагича хикоя қилинади: «Улган томонидан ер юзасидан сиқиб чиқарилган ёвуз Эрлик эзгулик тимсолидан омонлик тилаб, қўлидаги хассанинг учи ерга текканда қолдирган изчалик жой сўрабди. Улган изн бергач, белгиланган ерга хассасини тикиб олибди, хассани тортиб олганда ўша жойдан бир қанча жониворлар чиқиб кела бошлашибди: аввалига хассанинг учини тишлаб олган тўнғиз, тўнғиз думига илакишиб чиқибдилар. Эрлик ер тагидан чиққан жонзотларга қараб: «Сизлар одамзодга озор етказасизлар!»-деб амр қилибди. Шунда Улган: «Яхшиямки, озгина ер берибман, агар кўпроқ жой берганимда ер юзини бундай ярамас жонзотлар билан тўлдириб юбораркансан!»-деб Эрликни ўша ўзининг хассаси билан тешган тешикка тикиб юборибди. Ушшандан буён Эрлик ер остида яшармиш».'

Ангур билан Тангурнинг таёқлари ҳам «ибтидо қуроли» сифатида тасвирланган мифологема - хасса билан алоқадор деталдир. Чунки қадимги туркий мифларда тангрлар хасса билан самовотнинг ибтидодан кейинги «чала қолган» жойларини тузатиб, айрим осмон жисмларини яратишгани хикоя қилинган. Юқорида тахдир қилинган ўзбек асотиридаги ака-укаларнинг бир-бирларига таёқ сермашиб, дунёнинг у бошидан бу бошигача қувалашиб-тўбалашиб кетишлари мифологик даврдаги илк ибтидо босқичида яратилган осмон гўмбазининг тузилишини янада мукамаллаштиришга, яъни ибютидони охирига етказишга, самовий жисмларни бино қилишдан иборат мифологик жараёнларни тугаллашга қаратилган ҳаракатдир.

Қадимги туркий мифларнинг тоғли олтойликлар фольклори орқали етиб келган намуналаридан бирида хасса ер ости оламга йўл очган рамзий ашё сифатида талқин қилинган бўлса, «Ангур билан Тангур» номли мифда бу деталнинг мифоэпик вазифадоши ҳисобланган «таёқ» образи самовий жисмларни яратиш қуроли ролини ўтайди.

«Ангур билан Тангур» асотири қадимги туркий қабилаларнинг космогоник мифологиясидаги ибтидо билан алоқадор эътиқодий қарашлар ва анъанавий мавзуларнинг тадрижий ривожини натижасида юзага келган.

ТАРИХИЙ - ҚИЁСИЙ МЕТОД

Француз олими Врнольд Ван-Геннеп "Дин, одатлар ва афсоналар" номли беш жилдлик асарининг 1908 йилда чоп эттирилган 2-жилдидаги этнографиянинг тарихий тараққиёти хақидаги мақоласида фольклоршуносликдаги тарихий ва қиёсий методларни бир-биридан фарқланувчи усуллар сифатида баҳолаган. Унингча, тарихий метод ҳодисаларни муайян хронологик тартиб асосида баҳолайди ҳамда ёзма ва иконографик материаллардан фойдаланган ҳолда хужжатлилиқка таянади; қиёсий метод эса замоний ва маконий жиҳатдан абстракт ҳолатда иш қўради ҳамда озгаки манбаларни ҳам жалб қилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам тадқиқот предмета ўзгармаслиги бу методлар муваффақиятли қўлланилиши мумкинлигини кўрсатади.

Маълумки, қиёсий фольклоршунослик анъанавий компаративистика (яъни қиёсий адабиётшунослик)нинг таркибий қисмларидан биридир. Бундай тадқиқот методи асосида этник келиб чиқиши, лисоний мансубияти, жўғрофий ўрни ва маданий-иқтисодий анъаналарига кўра бир-биридан фарқланувчи

¹ Крамер Н.С. История начинается в Шумере. - М.: Наука, 1965.-С.180.

² Чагдуров С.Ш. Происхождения Гесэриады. - Новосибирск.: Наука, 1980.-С.142-143.

³ Членов М. Малайского архипелага народов мифология // Мифы народов мира. Том 2.- М.: Сов.энциклопедия. 1982.-С.94.

у мийдсв гvivi, угда ^ ш ш ш и «ш^опопи. ши о п и архетипт-новосиоирск.: Наука, 1992.-С.37.

Вербицкий В.И. Алтайские инородцы.-М.: 1893.-С. 100.

халқлар фольклоридаги муштарак сюжетларнинг юзага келиш қонуниятлари ўрганилади. Турли халқлар фольклори ўртасидаги алоқаларнинг бир неча типлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгаллиги билан характерланади.

Жўгрофий ўрнига кўра бир-биридан олисда жойлашган ва лисоний мансубиятига кўра турли хил тиллар оиласига қирадиган халқлар фольклоридаги поэтик элементлар муштараклиги типологик ўхшашлик намунаси ҳисобланади. Х.М. ва Н.К.Чадвиклар полинезияликларнинг маданий қахрамон ҳақидаги мифлари, Сибирда яшовчи туркий халқлар эртақлари, антик, қадимги герман ва кельт қахрамонлик дostonлари, рус ҳамда жанубий славян эпоси сюжетини ўзаро қиёслаб ўрганиш асосида, тахдид этилган матнларнинг бадий қурилмасида типологик муштараклик мавжудлигини аниқлашган. Уларнинг фикрича, турли халқлар фольклоридаги бундай типологик муштараклик "адабий анъананинг параллел ривожини" ҳамда "турмуш тарзи ва ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларнинг ўхшашлигини" натижасида юзага келади.

Ўрта аср Европа эпоси сюжетини туркий ва мўғул халқлари фольклори билан қиёслаб ўрганган Г.Н.Потанин типологик алоқаларни тизим сифатида тахдид қилиш муҳим назарий ҳулосалар чиқаришга асос бўлишини қайд қилган эди.³

Таниқли эпосшунос В.М.Жирмунский ўзининг мағрибу машрик адабиётларининг қиёсий тадқиқига доир илмий асарларида миллий адабиётлараро алоқаларнинг тарихий илдизларини сиёсий-иктисодий тараккиётнинг муштараклигига боғлаб ўрганган. У ўзидан бурунги адабиётшуносларнинг ижодий тажрибаларини умумлаштиргани ҳолда адабий компаративистикада янги бир йўналиш - системали-типологик алоқалар назариясини яратди.⁴

Адабиётшунослик ва фольклоршуносликда генетик-контакт алоқалар хусусида ҳам турли хил қарашлар баён қилинган. Хусусан, филология фанлари доктори Х.Кароматов адабиётшуносликдаги генетик-контакт алоқалар тушунчасининг моҳиятини изохдаб, бунда "адабий ўзлаштирув бевосита танишув ёки таржима орқали вужудга келади" деб ёзади .

Генетик-контакт алоқалар назарияси словак олим Д.Дюришин томонидан илгари сурилган бўлиб, миллий адабиётлардаги муштараклик бадий тафаккурнинг тарихий гўвожи ҳамда адабий анъаналарнинг ўзаро таъсири доирасида текширилади .

Ўзаро адабий таъсир ёки адабий алоқаларнинг сюжет ривожини таъминлашдаги бадий-эстетик ўрнини белгилаш ҳам қиёсий фольклоршуносликнинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. А.Н.Веселовскийнинг ёзишча, у ёки бу миллий фольклордаги муштарак мотивлар ўз-ўзидан юзага келади. Аммо мотивлар тизимидан ташкил топган эпик сюжетлардаги ўхшашлик адабий ўзаро таъсир натижасида ҳосил бўлиши

ҳам мумкин¹. Ҳар қандай адабий таъсир ва ўзаро алоқалар тарихан асосланган ижтимоий заминга эгадир. Икки халқ фольклорининг ўзаро бир-бирига таъсири муайян ижтимоий заруратдан келиб чиқадиган эстетик эҳтиёжга боғлиқ бўлади. Ана шу эстетик қонуниятларга суянган ҳолда дунё халқлари фольклори эпик сюжетларининг Ўрта Осиё туркий халқлари оғзаки ижодиётида оммалашиб жараёнини тахдид қилиш, образ ва мотивлар эпик табиатида рўй берган функционал-семантик ўзгаришларни аниқлаш мумкин.

А.Н.Веселовский ўзининг адабий ўзаро таъсир ҳақидаги қарашларини ривожлантира бориб, адабиётлараро ижодий муносабатларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири - "қарши оқим назарияси"ни ҳам илгари сурган эди. Адабий жараённинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланган "ўзаро ижодий ўзлаштириш деганда қандайдир бўшлиқда муайян бадий элементнинг пайдо бўлишини эмас, балки ижодий анъаналарнинг "қарши оқими"ни, тафаккур усулининг ўхшашлиги ва олами фангтастик идрок этиш асосида тугилган образлар муштараклиги назарда тутилади".²

Бу назариянинг туб моҳияти (қолаверса, бу фикр компаративистларнинг асосий назарий ҳулосаларидан бири ҳам эди) жаҳондаги турли-туман халқлар фольклоридаги сюжетлар генетик жиҳатдан ягона эпик ўзакка бориб такадишини асослашдан иборат эди. Демак, турли халқлар фольклоридаги эпик сюжетлар муштараклигининг юзага келишига мифологик тасаввурлар асосида шаклланган илк сюжетлар тизими асос бўлган.

Қиёсий адабиётшунослик борасида олиб борилган изланишлар ўзаро адабий таъсир ва ижодий ўзлаштириш масаласини фольклор материаллари асосида текширишнинг ҳам кенг имкониятларини очади. Бинобарин, ўзбек фольклорининг дунё халқлари оғзаки ижоди анъаналари билан ижодий алоқалари, хусусан, ўзбек-араб фольклор алоқалари тизимида сюжет кўчиши ходисасининг юзага келиши, бу эпик жараённинг ўзига хос эстетик қонуниятлари ва тарихий-тадрижий ривожини масалалари фольклоршунослар томонидан эндигина ўрганилмоқда.³ Холбуки, ўзбек халқ эртақлари, афсона ва ривоятлари, халқ китоблари ва мифологик тасаввурларида араб фольклоридан ўтган қатта эпик қатлам мавжуд. Тарихан араб фольклорининг сюжет тизимига мансуб бўлган бу эпик қатламнинг ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди эстетик анъаналари доирасига трансформацияланиш қонуниятларини очиш эса тарихий-фольклорий жараённинг етакчи ҳоссаларини аниқлаш имконини беради.

КАРТОГРАФИК МЕТОД

Муайян нарса-ҳодисаларнинг маълум бир маконий қамров доирасида тарқалиши, ўзаро алоқалари, локал хусусиятлари, ўзига хос ва умумий

¹ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л., 1940, С.500-502.

² Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. Вып.5. СПб., 1899. С.115.

³ Қаранг: Шомусаров Ш. Араб-ўзбек фольклор алоқаларининг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, №3, 38-41-бетлар; Ўша муаллиф. Араб-ўзбек фольклор алоқалари // "Ўзбекистан мустақиллиги: унинг фани ва технологияларини ривожлантириш кафолатлари" мавзудаги 1- Республика илмий коллоквиуми маърузалари тўплами. - Тошкент, 1997, 225-227-бетлар; Ўша муаллиф. Араб мифологиясининг юзага келиши ва унинг ўзбек фольклорига таъсири // Шарқ машъали, 1996, №1-2, 48-51-бетлар; Ўша муаллиф. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. Докторлик диссертациясининг автореферата. Тошкент, 1997.

¹ Chadwick H.M. and N.K. The Growth of Literature. 3 vols. Cambridge, 1932,p.XIII.

² Chadwick H.M. and N.K. The Growth of Literature...p.IX.

³ Бу ҳақда қаранг: Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1883.

⁴ Қаранг: Жирмунский В.М. Народный героический эпос. М.-Л., 1962, С.5-74; Его же. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л., 1979.

⁵ Кароматов Х. Қуръон ва ўзбек адабиёти. Тошкент, 1993. 14-бет.

⁶ Дюришин Д. Систематика межлитературного процесса. Братислава, 1988.

конунятларини картографии метод асосида тахдил қилиш география, этнография, археология, тилшунослик (диалектология) фанларида кенг қўламда қўлланиладиган усуллардан бири. Бу метод халкнинг этник табиатини белгиловчи анъанавий моддий маданияти, урф-одат ва анъаналари, турли-туман шева хусусиятларини акс эттирувчи катта қамровдаги фактик материални тўплаб, системалаштириш ҳамда этнолингвистик жараёнлар билан боғлиқ ўзига хос конунятларини ҳодисаларнинг кўпқирралилиги ва ранг-баранглиги орқали очиб бериш мақсадида қўлланилади. Картографик метод ёрдамида ҳозирга қадар кўпгина географик, этнографик ва диалектологик атласлар тузилган. Халк озгаки бадий ижоди асарларини ўрганишга картографик методни тадқиқ этиш анъанаси ҳам этнологик ва диалектологик тадқиқотлар орқали урф бўлган.

Европа фольклоршунослигининг тарихи бўйича таникли мутахассис, италян олими Жузеппе Коккьяра фин фольклоршунослик мактабида ишлаб чиқилган "тарихий-географик" методни "географик-картографик усул" деб аташни таклиф қилган эди. Чиндан ҳам А.Аарне ишлаб чиққан эпик сюжетлар кўрсаткичининг яратилишида ўзига хос жўғрофий-статистик тахдилга асосланган умумлашмалар муҳим рол ўйнаган бўлса-да, "картографик метод" даставвал фольклоршуносликда эмас, балки этнографик тадқиқотлар амалиётида қўлланилган. Этнографик тадқиқотлар олиб боришда ўрганилаётган мавзулар бўйича тайёрланган сўровномалар, анкеталар, саволномалардан фойдаланиш ҳамда муайян этнофольклорий ҳодисанинг тарқалиш доираси ва кайд қилиниш даражасини картография усулида аниқлаш тажрибаси илк бор Фридрих Ратцель ва Вильгелем Пессер томонидан қўлланилган. Хусусан, Ф.Ратцелнинг "Антропогеография", В.Пессернинг "Куйи Саксониянинг қиёсий этнографиясидан очерклар" (1910) номли асарларида фактик материалларни тўплаш ва тахлилий умумлашмалар чиқаришда картографик метод қўлланилган.

Фольклоршуносликдаги "географик-картографик метод" ёки "картографик метод"нинг юзага келишига эса Швейцариядаги Нейшателе университети профессори, йирик француз фольклоршуноси ва этнографи Арнольд Ван Геннепнинг тадқиқотлари асос бўлган. У бутун умри давомида Франциянинг Бургундия, Оверия, Фландрия, Савойи ва бошқа провинцияларини кезиб чиқиб, француз халқининг урф-одатлари, маросимлари, удумлари, анъаналари ва фольклорини тўплаш билан шугулланган. Ана шу изланишлар натижасида бир нечта фольклор тўпламлари ва илмий тадқиқотларни нашр эттирган Ван-Геннеп 1939 йилда "Ҳозирги француз фольклорини ўрганиш бўйича қўлланма" ("Manuel de folklore francais contemporain") номли кўп жилдлик асарини чоп эттирди. Халк озгаки бадий ижоди асарларининг иктидорли тўпловчиси сифатида эътироф этилган Ван-Геннеп 1909 йилдан эътиборан материал тўплашда ўзи тузган "Сўровнома"лардан самарали фойдаланган. Унинг "Сўровнома"лари олим иш олиб борган ҳудудларда тарихий-фольклорий жараённинг ҳолати, ҳар бир провинция фольклорининг ўзига хос хусусиятлари, жанрлар таркиби, фольклор асарларининг тарқалиш доирасини аниқлаш имконини берган. Олим ана шу "Сўровнома"лар воситасида тўпланган материалларни тахдил қилиб у ёки бу фольклор асари, удум ва одатларнинг қайси ҳудудда тарқалганлиги ҳақида аниқ хулосалар чиқарган.

А.Ван-Геннеп ўзининг 1934 йилда ёзилган фольклор методологияси ҳақидаги бир мақолада картографик методнинг афзаллиги тадқиқот натижаларининг аниқлиги ва далилларнинг ишонарлигидадир деб ёзади. Бу метод ўрганилаётган ҳодисанинг мавжудлиги ёки йўқолиб бораётганлигини

кўрсатувчи барча элементларни тўла қамраб олиш имконини беради. Картографик метод фольклоршунос томонидан ўрганилаётган жанр, сюжет, мотив, удум ва эътиқодий қарашларнинг барча элементлари: ижро ҳолати, тарқалиш доираси, ҳудудий ўзига хослиги ва локал фарқларини кўрсатишга хизмат қилади.

Чех фольклоршунос олими А.Брюнер халқ орасида сақланиб қолган мифологик тасаввурларни ўрганиш жараёнида чехларнинг сув билан боғлиқ асотирий персонажларига оид маълумотларни картографик метод асосида тўплаган. У 1918 йилда Краковда нашр этилган "Славян мифологияси" ("Mitologia slowianska") китобида чех мифологиясидаги сув руҳлари ташқи кўриниши, ўзига хос характери ва хатти-ҳаракатларига кўра турлича номлар билан аталишини картографик тахдил натижасида аниқлаганлигини кайд қилади.

Картографик методни фин фольклоршунослари (В.Андерсон, 1931, 1955) эртақ сюжетларининг тарқалиш ареалини аниқлаш мақсадида қўллаган бўлишса, болгариялик олимлар (М.Арнаудов, 1920; А.Ангелов, 1936) қадимги тасаввурларнинг халқ эпик шеърида реликт ҳолида сақланган кўринишларини ўрганиш мақсадида бу методга мурожаат қилганлар.

Картографик методнинг рус фольклоршунослигида қўлланилиши эса Россия географик жамияти "Эртақларни ўрганиш қўмитаси"нинг фаолияти билан боғланади. "Эртақларни ўрганиш қўмитаси" XX асрнинг 20-йилларидан эътиборан фольклор ва этнографик материалларга тизимли ёндошувни, матнларнинг вариантлари, уларнинг ўзаро нисбати ва алоқдорлигини ўрганишда географик факторни ҳисобга олишни жорий этди. Фольклор асарларини картографик метод асосида тадқиқ этиш жуда катта назарий тайёргарликни тақазо этар эди. Бинобарин, А.И.Никифоров, П.Г.Богатирев, В.М.Жирмунский, Р.Р.Гельгардт каби олимларнинг бу масалага дойр асарлари рус фольклоршунослигида картографик тадқиқот методикасини белгилаб берди.

Халқ озгаки бадий ижодиётини географик-картографик метод асосида ўрганиш муаммоси 1958 йилда Москва шаҳрида бўлиб ўтган "Славяншуносларнинг V халқаро сеъезди"да махсус муҳокама этилган. Мазкур анжуманда "Халқ озгаки ижоди асарларининг яратилиши, шаклланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати билан боғлиқ муаммоларни ўрганишда фольклорни картографиялаш қандай аҳамиятга эга?" - деган савол фольклоршунослар муҳокамасига қўйилган. Бу масала юзасидан П.Г.Богатирев, В.М.Жирмунский ҳамда болгариялик фольклоршунос олим Ц.Вранска ўз мулоҳазаларини билдиришган. Шундай бўлса-да, XX асрнинг 70-йилларига қадар рус фольклоршунослигида картографик метод асосига қурилган жиддий илмий тадқиқотлар яратилмади.

Славяншуносларнинг 1974 йилда Москвада бўлиб ўтган халқаро конференциясида сўзга чиққан фольклоршунос олим К.В.Чистов "этнографияда самарали қўлланилаётган картографик метод фольклоршунослик фани амалиётига у қадар сингиб кетмаётганлиги, холбуки, халқ ижодиётини бу метод тарихий-қиёсий, тарихий-типологик, структурал ва бошқа усуллар билан барарар қўлланилганда фольклористикани бойитишга хизмат қиладиган материал ва хулосалар бериши мумкинлигини" кайд қилди. У ўзининг картографик усулни қўллаш методикасига дойр назарий қарашларини ўша йили чоп эттирилган "Маросим ва маросим фольклорини картографиялаш муаммолари" ("Проблемы картографирования в языкознании и этнографии"). -

М.: Наука, 1974. - С.16-33) номли мақоласида туй маросимига оид этнофольклористик манбаларнинг тахдили мисолида баён килди.

Шундан кейин Европа ва рус фольклоршунослигида картографик методни қўллаш асосида илмий тадқотлар яратишга кизиқиш кучайди. Этнология, археология, диалектологияда бўлгани сингари фольклоршуносликда ҳам "ареологик йўналиш" юзага келди. Айниқса, Н.И.Толстойнинг Полесье этнолингвистик атласини яратиш устида олиб борган тадқиқотлари, С.М.Толстаянинг халқ таквимининг этнодиалектологик дугатини тузиш мақсадида олиб борган картографик текширишлари, А.В.Гуранинг туй маросимлари фольклори ва терминологиясини тадқиқ этишга дойр ишлари бу методнинг фольклоршуносликка кенг қўламда тадқиқ этилишида муҳим аҳамият касб этди.

Картографик методнинг асосий мақсади анъанавий маънавий маданиятнинг муҳим қисми ҳисобланган фольклор асарлари ёки муайян фольклор жанрини ареологик жиҳатдан тахдил қилишдан иборат. Бу усул асосига қурилган илмий тадқиқот муайян изчилликда амалга оширилади ва асосан тўрт босқични ўз ичига олади:

1) фольклор асарларини ёзиб олиш, тўплаш ёки муайян фольклорий ҳодисани ўрганиш учун алоҳида дастур, қўлланма, сўровнома ва анкета-саволномаларини тузиш;

2) тадқиқот олиб борилиши кўзда тутилган жўғрофий ҳудуд ёки бир неча этнофольклорий ареалларда тузилган дастур асосида фактик материалларни тўплаш;

3) йиғилган фольклористик материалларни картографиялаштириш;

4) ўрганилаётган ҳудудда фольклорининг картографик талқинини илмий тахдил қилиш.

Картографик методда иш юритишнинг ана шу қўпбосқичли тизими муайян изчилликни талаб қилади. Чунки дастур, сўровномалар тузмасдан ёки тахдил қамрови талаб қиладиган фактик материални тўпламасдан туриб картографиялаш амалиётини амалга ошириб бўлмайди. Баъзан у ёки бу фактни аниқлаштириш, олинган этнофольклорий далилларни тўлдириш мақсадида қайта текширув олиб боришга тўғри келади. Шунинг учун, картографик метод узок муддатли изчил илмий изланишларда қўлланиладиган тадқиқ усули саналади. Картография усули учун ишланаётган тадқиқот мақсади ва вазибаларидан келиб чиққан ҳолда мавзу танланади.

Ўзбек фольклоршунослигида бевосита картографик метод асосида яратилган илмий тадқиқот мавжуд бўлмаса-да, бу усулнинг айрим қирралари, яъни картографиялаш учун тегишли материаллар тўплашга имкон берадиган махсус қўлланма ва дастурлар тузиш амалиёти фольклористик изланишларда қўлланиб келинмоқда. Хусусан, "Маориф" журналининг 1918 йилги 1-сонида чоп этирилган "Ўзбек халқ ижодини тўплаш учун қисқача қўлланма" фольклорни картографик метод асосида ўрганишни тарғиб этмаса-да, тўпловчилик ишига миллий зиёлиларнинг қатнашишига алоҳида эътибор бериш, фольклор асарларини ёзиб олиш билан алоқадор "дала ишлари"нинг бевосита халқ орасида олиб борилиши ҳамда халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини қўпроқ кекса кишилар ва аёллар оғзидан ёзиб олишнинг тавсия этилиши билан эътиборга моликдир. Ана шу "Қўлланма" ўзбек фольклори асарларини илмий асосда тўплаш ва системалаштириш йўлидаги илк кадам бўлди.

"Маориф ва ўқитувчи" журналининг 1926 йил 7-8-сонлари Ғози Олим Ю ну сов томонидан тузилган "Ўзбек эл адабиётига тегишлик маълумотларни

тўпловчилик фаолиятини тадқиқот учун аввалдан танланган ҳудуд доирасида олиб бориш тажрибаси ХХ аернинг 90-йилларидан қўлланила бошланди. Хусусан, Бухоро давлат университети Ўзбек филологияси факультета талабаларининг вилоят ҳудудида халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини тўплаш билан боғлиқ амалиётини ўтказиш методикасига бағишлаб ёзилган "Фольклор практикаси" (Муаллифлар: О.Сафаров, А.Турсунқулов, М.Жўраев, 1993 йил) номли қўлланмада маросим фольклори, эртақ, афсона ва ривоят жанрларига оид фольклор материалларини ёзиб олиш учун саволнома ҳам илова қилинди.

Ўзбекларнинг анъанавий вақт ҳисобини юритиш билан боғлиқ эътиқодий қарашлари, халқ таквими ва унга алоқадор мифологик тасавурларнинг сакданиш даражаси ҳамда ареологиясини картографик метод воситасида ўрганиш мақсадида биз махсус "Сўровнома" тузган эдик. Бу "Сўровнома" асосида 1989-90 йилларда Бухоро вилоятининг Қорақўл, Олот туманларида, 1991-2004 йилларда Самарқанд, Навоий вилоятларида, 2003 йилда Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида фольклор экспедициясини ўтказиб, ўзбек халқ таквими ва у билан боғлиқ мифологик тасавурларни ўргандик. Шунингдек, фольклоршуносликда картографик методни қўллашнинг ўзига хос шаклларида бири ҳисобланган бу саволнома-анкета Навоий давлат педагогика институти, Қарши давлат университети, Термиз давлат университети, Урганч давлат университети Ўзбек филологияси факультетининг турли кишлоқларда истиқомат қиладиган талабалари ёзги таътилга жўнаб кетиш олдидан уларга ҳам тарқатилди. Талаба ўз кишлоғидаги кекса кишилар билан ҳамсуҳбат бўлганида уларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилиши лозим эди:

Ўзбекларнинг анъанавий вақт ҳисобини юритиш билан боғлиқ эътиқодий қарашлари, халқ таквими ва унга алоқадор мифологик тасавурларнинг сакданиш даражаси ҳамда ареологиясини картографик метод воситасида ўрганиш мақсадида биз махсус "Сўровнома" тузган эдик. Бу "Сўровнома" асосида 1989-90 йилларда Бухоро вилоятининг Қорақўл, Олот туманларида, 1991-2004 йилларда Самарқанд, Навоий вилоятларида, 2003 йилда Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида фольклор экспедициясини ўтказиб, ўзбек халқ таквими ва у билан боғлиқ мифологик тасавурларни ўргандик. Шунингдек, фольклоршуносликда картографик методни қўллашнинг ўзига хос шаклларида бири ҳисобланган бу саволнома-анкета Навоий давлат педагогика институти, Қарши давлат университети, Термиз давлат университети, Урганч давлат университети Ўзбек филологияси факультетининг турли кишлоқларда истиқомат қиладиган талабалари ёзги таътилга жўнаб кетиш олдидан уларга ҳам тарқатилди. Талаба ўз кишлоғидаги кекса кишилар билан ҳамсуҳбат бўлганида уларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилиши лозим эди:

1. Кишлоғингизда анъанавий вақт ҳисоби амалларини яхши биладиган кишилар борми ва уларни қандай ном билан аташади? (*ҳисобдон, тўғал ва х.к.*), Ҳозир ҳаёт бўлган ёки илгари яшаб ўтган машҳур ҳисобдонлар хақида маълумот беринг.
2. *Тўғал* деб нимага айтилади? *Тўғалнинг* турлари ва маъноси нима?
3. "*Дехқон ҳисоби*" деб нимага айтилади? Бу ҳисоб бўйича дехқончилик ишларини бажариш муддатлари қандай белгиланган?
4. *Аямажуз, ахман-дахман, хезим-хирмон, нахси наврўз, оби раҳмат* хақида қандай афсоналар ва халқ қарашлари бор?
5. Қадимда' кишлоқдошларингиз *наврўз-йилбоши* келганлигини қандай аниқлаганлар? *Йилбоши сайиллари* қандай ўтказилган?
6. Илгари кишлоғингизда гул сайиллари (*гули сурх, кизил гул сайли, лола сайли* ва х.к.) ўтказилганми? Бу сайиллар тўғрисида кенгрок маълумот берсангиз.
7. Биринчи марта *бойчечак* чиққанда қандай маросим ва ирим-сиримлар бажарилган?
8. Баҳор қурғоқчилик келиб, ёмгир бўлмаганда *ёмгир ёғдириш* учун қандай маросим қилинган? Қўшиқ ва айтимларидан намуналар келтиринг.
9. Куёш чиқиб турганда ёмгир ёгса нима деб ўйлаганлар?
10. *Ёмгир куп ёккандуни тухтатиши* учун қандай иримлар қилинади?
11. Тўйда ёмгир ёғишининг сабабини нима деб ўйлайдилар ва ёгинни тўхтатиш учун қандай ирим-сиримлар бажарилади?
12. Баҳорда биринчи *момақалдирик* бўлганда қандай иримлар қилинган? *Момақалдирик* тўғрисида афсоналар борми?

13. Момақалдирикдан сақланиш ёки чакмоқ урмаслиги учун қадимда қандай ирим-сирим қилганлар?

14. /ушларнинг эрта баҳорда иссиқ ўлкалардан юртимизда учиб келиш тартиби қандай бўлади? *Қалдирғоч, кўкқарға, лайлак, турна* ва бошқа қушлар келганда қандай айтимлар айтилади?

15. "Юзҳисоби" деган ҳисобни дехқонлар қандай тушунадилар?

16. "Юлдуз ҳисоби" нима ва унинг моҳияти қандай тушунтирилади?

17. *Карвон кўчи, Ялдиравуц, Етти қароқчи, Хулкар, Тарози, Сомон йўли, Чўлпон* ва бошқа юлдузлар тўғрисида қандай афсоналар мавжуд?

18. *Хулкар билан* ойнинг тўғали қачон ва қандай рўй беради? "Хулкар ботди, хор-хор ётди" каби мақоллар қандай маъно аңлатади?

19. "*Хасан-Хусан*" деб нимага айтилади ва унинг маъноси нима? "*Хасан-Хусан*" тўғрисида афсона ва ирим-сиримлар борми?

20. "*Ёз чилласи*" ва "*киш чилласи*" тўғрисида нималарни биласиз?

21. Душларнинг қузда иссиқ ўлкаларга учиб кетиш тартиби қандай бўлади?

22. *Мизом* нима ва у қанон қиради?

23. Дехқончиликда экинларни *экиш, парваришлаш* ва *ўриб-йиғиб олиш* муддатлари қандай белгиланган? (Йил бўйи қилинадиган ишларнинг бажарилиш муддатлари ва улар билан боғлиқ маросимлар ҳақида қам маълумот беринг)

24. *Шамол* эсмаган пайтда шамол чақиритиш учун қандай иримлар қилинади?

25. Қучли ёки сурункали эсган *шамолни, довул, тўфонни тўхтатиш* учун қандай иримлар қилинади?

26. *Ўрама-гирдоб* ёки *айлана шамолни* тўхтатиш, даф қилиш учун бажарилган қандай иримларни биласиз?

27. *Дўл* ёққанда уни тўхтатиш учун нима қилинади?

28. *Камалак* чиққанда қандай иримлар қилинади? *Камалак* тўғрисидаги афсоналарни биласизми?

29. "*Чорва ҳисоби*" ҳисобини билладиган чўпонлар билан суҳбатлашиб, бу ҳисоб тўғрисида маълумотларни ёзиб олинг.

30. Сурувни баҳорда *биринчи марта яйловга чиқариш* қандай иримлар қилинади?

31. *Тўл вақти* бажариладиган ирим-сиримлар тўғрисида маълумот беринг?

32. *Чорвани касалликлардан ва зиён-заҳматдан сақлаш* учун қилинадиган ирим-сиримлар борми?

33. *Қиш* ва баҳор қандай келишини олдиндан қандай белгиларга қараб аниқласа бўлади?

34. Эрта баҳорда йил яхши келиши, эл-юрт тинчлиги учун қандай маросимлар қилинган ("дарвешона" ва бошқа)?

35. Юлдуз учганда нима дейилади? Бу ҳодисанинг сабабини кексалар қандай изоҳлайдилар.

36. Қуёш ёки ой тутилганда қандай ирим-сирим қилинган? Бу ҳодисалар тўғрисида халқ орасида афсоналар борми?

37. Шамол чақиритиш ёки уни тўхтатиш учун "Мирҳайдар", "Ялли момо" типидagi маросимлар қилинадими?

"Сўровнома"нинг охирида мазкур анкета асосида этнофольклористик материалларни ёзиб олувчи мўлжалланган қуйидаги эслатма келтирилади: "Қишлоғингиздаги кекса, зукко кишилар билан учрашиб, ушбу саволлар асосида суҳбатлашинг ва улар айтиб берган маълумотларни кўпварақли дафтарга ёзиб олинг. Хар бир ахборотчининг исми-шарифи, тузилган йили ва ойи, манзили,

маълумоти, у руги ҳақидаги маълумотларни ҳам қайд қилиб боринг. Материални ёзиб олувчи фольклор тўпловчи, яъни ўзингиз ҳақингизда ҳам маълумот беришни унутманг".

Бизнинг ана шу сўровнома воситасида олиб борган фольклористок изланишларимиз натижасида сўровноманинг "Қуёш чиқиб турганда ёмғир ёғса нима деб ўйлаганлар", "Баҳор қурғокчилик келиб, ёмғир бўлмаганда ёмғир ёғдириш учун қандай маросим қилинган?" "Ёмғир кўп ёққанда уни тўхтатиш учун қандай иримлар қилинади?", "Туйда ёмғир ёғишининг сабабини нима деб ўйлайдилар ва ёғинни тўхтатиш учун қандай ирим-сиримлар бажарилади?" каби 8-10-саволларига олинган маълумотларни картографик метод асосида таҳдил қилганимизда, Зарафшон воҳасининг Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятларининг ўрганилган туманларида яшовчи аҳоли орасида ёмғир ёғдириш ва уни тўхтатиш билан алоқадор қадимги мифологик тасаввурлар ва маросимларнинг қуйидаги тарздаги қолдиқ ҳолда етиб келган реликтлари сақланганлиги маълум бўлди:

Қуёш чиқиб турганда ёмғир ёғса: "бўри тугди" ("тулки болалади") дейишган (*Навоий вилояти, Навоий тумани, Арабхона, Жалойир қишлоқлари; Навбахор тумани, Арабсарой қишлоғи*), "яхшиликка бўлсин, тулкилар болалапти" дейишган (*Бухоро вилояти, Ғиждувон тумани, Уларбиби қишлоғи*), "ҳаво қисир келди, бўри тугди" дейдилар ва янги чақалоқ кўрган аёлларни ҳовлига чакармайдилар. Чунки унга "бўри чилласи тушади" деб ирим қиладилар. Агар шундай пайтда фарзанд кўрган аёл бехосдан ҳовлига чиқиб қолса, қирқ чилласи чиқмаган бўлса, ўша аёл ўн икки йилда фарзанд кўриши мумкин, чунки бўри хар ўн икки йилда болалайди деб ўйлайдилар (*Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани, Дарайтут қишлоғи*), кимнинг бош фарзанди бўлса, ўшани ташқарига олиб чиқиб ечинтириб, қиблага қаратиб қўйганлар ва орқасига уриб туриб: "Бўри бола тугди, овчи уни қувди, ушлай олмай югурди, ёмғир уни ювди", - деб қўшиқ айтишган (*Каттакўрғон шаҳри*).

Қурғокчилик бўлганда ёмғир ёғдириш учун: ариқларнинг бўйига қозон қуриб, бўғирсоқ пиширганлар (*Навоий вилояти, Навбахор тумани, Арабсарой қишлоғи*), учта момо тепасига галвир ёпиб уйма-уй юрган ва "Сел хотим, селдик хотин, Ҳаволарни ёғдир хотин, Ерларимиз қурғок бўлди, Бандалар сувлоқ бўлди", - деб қўшиқ айтиб садақа тўплаган (*Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани, Дарайтут қишлоғи*), "Сўз хотин сўзалоним келди!" - деган айтимни айтиб келган кампирнинг устидан бир челақ сув қуйгаилар (*Навоий вилояти, Нурота тумани, Дуба қишлоғи; Навбишор тумани, Учтут қишлоғи*), сумалак пишириб, буғдойнинг пўстини ариққа оқизганлар (*Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Вангози қишлоғи, Навбахор тумани, Учтут, Қалқонота қишлоқлари*), сумалак майсасини ариққа оқизганлар (*Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Ғамсўр қишлоғи, Навбахор тумани, Учтут қишлоғи*), сумалакка ташланган тошларни териб олиб ювишган ва бирорта рўт(арик)нинг бўйига қон чиқариб қўмишган (*Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Тошрабод қишлоғи*), "ийирма жипқа" (юпқа) қилиб, сувга оқизилади ва ёмғир пирларига ис чиқарилиб, тарқатилади (*Навоий вилояти, Навбахор тумани, Қалқонота қишлоғи*), тошбақани тесқари қилиб қўйишган (*Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани, Добусая қишлоғи; Навоий вилояти, Навбахор тумани, Учтут қишлоғи*), қурбақа ёки тошбақани дарахтга осиб (*Навоий вилояти, Навбахор тумани, Учтут қишлоғи; Самарқанд вилояти, Каттакўрғон шаҳри*), тошбақани чаппа қилиб тагига тупурганлар ёки тошбақани сувга ташлаганлар (*Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани*), тошбақани ағдариб қўйганлар (*Навоий*

вилояти, Навбахор тумани, Учтут цишлоги), қабр бошига экилган бугдойни бузиб келишган (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Куччи цишлоги; Нурота тумани, Қизилча цишлоги), супургини сувга солиб ивитиби, қибла томонга уч марта сепиб, кейин лаган тагига бостириб қўйишган (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), Одамлар ёгочдан сув хотин қилишиб: "Сув хотин, сув хотин, Ёмгир ёгдир сув хотин, - деб айтим айтишган (Навоий вилояти, Нурота тумани, Деҳбалад цишлоги), бир кампир бошига рапида кийиб, икки енгига енгса кийиб, одамларниқига кирган. Одамлар унинг бошидан сув қўйишган. Кампир билан бирга борган аёллар: "Сув кампир, сув кампир, ёмгирни ёгдирган кампир, бугдойни уйдирган кампир, ўрани тўлдирган кампир" деб қўшиқ айтишган (Самарканд вилояти, Каттакўрғон тумани, Уйшун цишлоги), қишлоқнинг сочи оқариб кетган энг кекса кампирини ташқарига чиқариб, ўтиргизиб қўйиб устига оқ пўстак ёпишган ва унинг устига сув қўйганлар. Эшак миндириб қўчани айлантриб юриб, "Сел хотин, сел хотин, Сув келтирсин сел хотин" деб айтим айтишган (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Арабсарой цишлоги), бир кизнинг устидан сув қўйиб, қўшилариникига ўтказганлар ва: "Чул хотин, чулдир хотин, ёмгирларни ёгдир хотин, бугдойларни бўлдир хотин, майсаларни ўстир хотин", - деб қўшиқ айтганлар (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Қарнобота кишлоги), тошбакани ипга осиб, кампирни кийинтирганлар ва тошбақа устидан сув қўйиб туриб: "Ёмгир ёгсин, сўз хотин, ўралар тўлсин, сўз хотин, оқ-оқкина бузқодар, оқиб ўтсин, сўз хотин, қарри-қарри момолар, жавраб ўтсин, сўз хотин", - деб қўшиқ айтганлар (Самарканд вилояти, Пахтачи тумани, Қўшработ цишлоги), аёллар эркақлардан узокрок ерга бориб, лозимларини тескари ечиб, сават тагига бостириб қўйганлар (Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Вангози цишлоги), қари кампирлар чўпга тўн кийгизиб, бошига нон ёпадиган рапидани кийиб ҳовлима-ҳовли юришган ва: "Ёмгир ёгсин дейман, бугдойлар ўссин дейман, ёмгирдан бахра олиб, омборлар тўлсин дейман", - деб қўшиқ айтишган. Қўшиқни эшитган кишилар кампирларга атаган нарсаларини чиқариб бериб, кампирнинг устидан сув қўйганлар (Каттакўрғон шаҳри), янги чиккан қўқатларни чопиб, сувини сиқиб қиблага қараган деворга сепганлар (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Охунбобоев ширкат хўжалиги), Бир хотинни оқ кийинтриб "Сус хотин" қилганлар. Аёллар томга чиқиб, унинг устидан сув қўядилар (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), оиланинг тўнғич боласи бўлган қиз бола ташқарига чиқиб уч марта рўмолини қоккан (Бухоро вилояти, Шофиркон тумани, Меҳнатобод кишлоги), кексалар "Бурай, бурай, буралайни қўрай" деб осмонга қараб қўшиқ айтганлар тошбакани ағдариб қўйганлар (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Учтут цишлоги), бир аёлни эшакка миндириб устидан сув сепганлар ва унинг кийимлари қуригач ёмгир ёгади деб ирим қилганлар (Бухоро вилояти, Қорақўл тумани, Сайёд цишлоги).

Ёмгир кўп ёгса, уни тўхтатиш учун: оиладаги тўнғич боланинг орқасини қиблага қаратиб очиш (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Қайиш цишлоги; Навбахор тумани, Учтут цишлоги; Қизилтепа тумани, Харатон цишлоги), тўнғич боланинг кетига шаппатлайди (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), том бошига челақ тўнкариб қўйилади (Самарканд вилояти, Пахтачи тумани, Добусия цишлоги), тандир ёки ўчоқни сувашган, тандирга сув сепишган (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Учтут цишлоги; Хатирчи тумани, Қайиш, Довтепа, Куччи цишлоқлари; Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), ёмгир сувидан лой қилиб, ўчоқ ясаганлар ва олов ёқишган (Навоий вилояти, Нурота тумани, Қизилча цишлоги), қибла ва кун

ЦИҚар томонга қаратиб ойна қўйганлар (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Учтут цишлоги; Қизилтепа тумани, Харатон, Қўқработ цишлоқлари; Хатирчи тумани, Остона цишлоги; Бухоро вилояти, Пешкў тумани, Каласоли цишлоги), бош фарзанд қиз бола бўлса, унинг рўмолини уч марта силкитганлар (Бухоро вилояти, Пешкў тумани, Каласоли цишлоги), қўқ латтадан қўғирчоқ қилиб, қибла деворга осиб қўйилади (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Остона цишлоги), етгита қалнинг отини бир қоғозга ёзиб, уни қибла деворга осиб қўйганлар (Бухоро вилояти, Қорақўл тумани, Сайёд цишлоги), ойнани қиблага қаратиб, ёнига пахта ҳамда нон қўйишган (Кармана шаҳри), болалар уйма-уй юриб: "Ҳалқон, халқон хотин, зери гандум поч кун, аз гандуми баҳори, лола-лўла почи кун", - деб "Ҳалқон-ҳалқон" айтганлар ва ҳар уйдан (яъне) қисмдан ун олиб овқат қилиб тарновлардан қўйганлар (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Авоҳли цишлоги).

Тўй қуни ёмгир ёгса: "фалончи қозондан қирмоч еган" ёки "фалончининг қайи" дейилади (Бухоро вилояти, Олот тумани, Жумабозор, Қассоббаёт, Банги цишлоқлари; Қорақўл тумани, Жигачи, Тангачар, Қорोजи, Кетмонтўқди цишлоқлари), ширгуруч овқатини пиширганда қозон тагида қолган қирмочини еса, тўйида ёмгир ёгади деб ирим қиладилар (Навоий вилояти, Нурота тумани, Қозгон цишлоги), суннат тўйида ёгса, тўйболанинг ота-онасидан бирови қозоннинг тагини ялабди; никоҳ тўйида ёмгир ёғиб қолса, қув ёки келин қозоннинг тагини ялаган экан-да, дейди (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Арабсарой цишлоги, Қизилтепа тумани, Вангози цишлоги), тўй эгалари хасис экан дейдилар (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Қалцонота цишлоги), "тўй эгалари хафа бўлибди" дейдилар (Навоий вилояти, Навоий тумани, Жалойир цишлоги), "жуда йиғлоқи қиз экан-да" дейдилар (Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Қўқработ, Вангози цишлоги; Навоий тумани, Жалойир цишлоги), тўй учун тайёрланган масалликлар (ун, ёг, Гуручдан озроғини ёнаётган оловга ташлаб, ойнани қиблага қаратиб қўйганлар (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Остона цишлоги), тўйида ёмгир ёгадиган кишиларни "ядаси бор" деганлар. Агар бола ёшлигида қатик ивитилган идишининг остини яласа, ўшанинг тўйида доимо қор ёки ёмгир ёгади дейдилар (Бухоро вилояти, Қиждувон тумани, Уларбиби цишлоги), оилада тугилган i-ўнғич боланинг кетини очиб, қиблага қаратадилар. (Бухоро вилояти, Қиждувон тумани, Уларбиби цишлоги), тўй бўлаётган хонадоннинг тўнғич боласининг орқасини очиб, уч марта "очил" деб шапатилайдилар (Навоий вилояти, Навбахор тумани, Охунбобоев ширкат хўжалиги), тўнғич боланинг орқасини очиб "ёмгир тинсин, тўй бўлсин, кўп-кўп бўлса ёгаверсин" деб ирим қилишган (Самарканд вилояти, Пахтачи тумани), "тўкин-сочинлик оулади, арзончилик бўлади" деб қувонадилар (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), "Ман онамнинг тўнғичи, ман отамнинг тўнғичи, ман қозоннинг қирғичи", - деб қиблага қараб уч марта такрорлайдилар (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), "сероб келин келди" дейдилар (Нурота шаҳри).

Демак, картографик метод тарихий-фольклорий жараён билан боғлиқ муайян ҳодисанинг маълум бир жўғрофий ҳудуд доирасидаги тарқалиш ҳолати, айниқса, қадимий инончларга алоқадор мифологик эътиқод ва образларнинг халқ тасаввурда сакданиб қолиш даражаси, халқ лирикасининг ижрочилик аънавалари, маросим фольклори ва эпик сюжетлар тизимининг вариантларини иниклаб, комплекс тадқиқ этишга асос беради.

Бугунги кунда ҳам фольклор асарларини муайян ҳудудлар бўйича ареал қадқик этиш, фольклор аънаваларининг локал хусусиятларини аниқлаш,

айниқса, макрл, топишмоқ, болалар фольклори, маросим фольклори, айтим-олқиш, афсун-аврашларнинг ўзига хос табиатини тадқиқ этишда картографик йўналишда иш олиб бориш муҳим илмий аҳамият касб этади.

СТРУКТУРУ АЛ ТАҲЛИЛ МЕТОДИ

Фольклоршунослик тарихида бадиий матни муайян қисмларга ажратиб таҳдил қилишга асосланган илмий метод «структурал таҳлил методи» деб юритилади. Бу метод тарафдорлари фольклор асарларидаги ҳар бир сюжет элементи - мотив, лавҳа, образ ва ҳатто, энг кичик бадиий деталларгача илмий тавсифлаш асосида асар морфологиясини тадқиқ этиш натижасида халқ бадиий тафаккурининг поэтик моҳияти ва қонуниятларини очиб беришга ҳаракат қиладилар. Структурал таҳдил методининг асосий мақсади бадиий асарнинг мазмунини эмас, балки тузилишини, шаклий жиҳатини ўрганишдан иборатдир.

Фольклоршуносликда эпик матнларни структурал ўрганишга дойр илк қайдлар А.Н.Веселовский каламига мансуб бўлиб, у "Асарлар тўплами"нинг 1913 йилда чоп этирилган 2-жилди (1-қисм)га киритилган "Тарихий поэтика" асарида мотив - сюжетни ташкил этувчи энг кичик элемент эканлигини илмий-назарий жиҳатдан асослаб берган эди. Р.М.Волков ўзининг халқ эртаклари сюжет тизимининг шаклланиш тарихига дойр тадқиқотида (Одесса, 1924) рус, украин, белорус эртакларининг матнларини композицион қурилиши жиҳатидан ўрганиб, эртак структурасида муайян бадиий формулалар (масалан, воқеа-ходисаларнинг уч марта такрорланиши, персонажлар сонининг учта бўлиши ва х.к.) муҳим роль ўйнашини аниқдаган.

1928 йилда эртакларни структурал таҳдил қилишга бағишланган икки асар - А.Н.Никифоровнинг "Халқ эртакларини морфологик жиҳатдан ўрганиш масаласига дойр" номли мақоласи ҳамда В.Я.Пропнинг "Эртак морфологияси" асари босилиб чиқди.

А.Н.Никифоров тадқиқотининг муҳими жиҳати шундан иборат эдики, у фольклоршуносликда биринчи бўлиб эртак структураси билан боғлиқ қуйидаги "морфологик қонун"лар мавжудлигини аниқлади:

а) воқеалар ривожини тезлаштириш ёки сусайтириш мақсадида эртак структурасини белгиловчи муайян элементларнинг изчил такрорланиши;

б) "композицион ўзак қонуни" ёки ҳар бир эртакда битта ёки иккита қахрамон мавжудлиги, қахрамонларнинг тенг ҳуқуқли ёки аксинча бўлиши;

А.Н.Никифоровнинг фикрича, эртак сюжетада ҳаракат қилувчи етакчи қахрамон ҳамда иккинчи даражали персонажларнинг комбинациялашган функциялари эртак сюжетини ташкил этувчи асосий семантик элементлар тизимини ташкил этади.

Эртак жанрига оид бадиий матнларни морфологик жиҳатдан тадқиқ этган В.Я.Проп эса "ҳаракатланувчи персонажларнинг функциялари" сеҳрли эртакларнинг ўзгarmас, доимий ва такрорланиб турувчи тургун элементлари эканлигини кашф этди. "Эртак морфологияси" китобида келтирилишича, бу "функциялар" қуйидагилардан иборат: узоклашиш, таъқиқ ва унинг бузилиши, зиён етказувчи персонажга қахрамон ҳақида маълумот берилиши, етишмовчилик, воситачилик, сафар, ҳомийнинг илк функцияси ва қахрамоннинг унга муносабати, қахрамоннинг қайтиши.

XX аср фольклоршунослигида структурал таҳдил методи Н.Рошияну, М.Ю.Лотман, Е.М.Мелетинский, Б.Н.Путилов, В.М.Гацак, М.Ю.Сегал, Ф.Ўзалов каби олимлар томонидан ривожлантирилди.

Ўзбек фольклоршунослигида структурал таҳдил методи Г.Жалолов, Х.Эгамов, Н.Дўстхўжаевалар томонидан сеҳрли эртакларни ўрганишда самарали қўлланилган. Хусусан, Н.Дўстхўжаеванинг «Ўзбек сеҳрли эртакларининг структурал таҳдили» номли номзодлик диссертацияси структурал таҳдил методининг моҳияти ва халқ насри жанрларини тадқиқ этишда қўлланилиши масалалари ёритиб берилган. Тадқиқотчи ўзбек сеҳрли эртакларидаги анъанавий бошламалар - инициал формулалар таркиби ва унинг асар бадииятини мукамаллаштиришдаги вазифаларини аниқдаган. Эртак сюжетини ташкил этувчи ҳар бир элементни алоҳида-алоҳида олинган ҳолда ўрганган тадқиқотчи ўзбек сеҳрли эртаклари асосан «етишмовчилик», «шарт», «таъқиқ», «туш», «сафар», «вазифа», «қурол-яроғ», «рақиб», «тамга», «муқофот-ҳазина», «ўтиш формуласи», «қайтиш» каби элементлардан иборат деган ҳулосага келган.

Структурал таҳдил методи ўзбек халқ сеҳрли эртакларининг моҳиятини белгиловчи «тилсим» ёки «сеҳр»ни «сеҳрли ҳусусиятга эга бўлган жонивор (от, кийик, турли гаройиб қушлар, илон, бўри каби), «жонивор қўрғинида тасаввур қилинган зооморф образлар (дев), «инсон қиёфасида тасаввур қилинган антропоморф образлар (ялмоғиз, пари, Хизр)», «сеҳрли сўз («очил қамиш», «қайна хумча», «ур тўқмоқ» каби)», «тилга кириш (от, кийик, илон, сигар ва бошқа жониворнинг тилга кириб одамдай сўзлаши)», «сеҳрли ашёлар (ойнаи жаҳон, сеҳрли тош, ялмоғизнинг ойнаси ва тароғи, сандик, қути, қайна хумча, узук каби)», «трансфигурация (бир шаклдан бошқа қўрғинишга ўтиш, яъни эврилиш)» воситасида намоён бўлишини кўрсатди.

Фольклор асарларини структурал таҳдил методи асосида ўрганиш бадиий асарни ҳар томонлама тадқиқ этишнинг имкониятларини янада кенгайтиради.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
ФОЛЬКЛОРШУНОС МАКТАБЛАРИ	6
Фольклоршуносликда «мифологик мактаб» назарияси.....	6
«Фин мактаби» ва унинг «тарихий-географик методи».....	24
«Сайёр сюжетлар назарияси» ёки «миграцион мактаб».....	36
Фольклоршуносликда «антропологик мактаб» назарияси.....	42
Фольклоршуносликда «тарихий мактаб» назарияси.....	55
Фольклоршуносликда «ритуал-мифологик мактаб» назарияси.....	60
ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК МЕТОДЛАРИ	69
Қиёсий-типологик метод.....	69
Тарихий-қиёсий метод.....	76
Картографик метод.....	79
Структуруал таҳдил методи.....	88

Маматкул ЖҶРАЕВ

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

Оригинал макетдан босишга рухсат этилди 06.02.2008.
Times гарнитурасида ракамли босма усулида босилди. Бичими 60x84 V₁
Адади 300.